

DOMWEG (ON)GELUKKIG IN DE PLATENMAKERSSTRAAT

Een studie naar de stand van de Brede Welvaart in Nederland tussen 1840-1910. Casus: vier straten in de steden Nijmegen en Utrecht.

Annegreet Hieke Silvius
5653983

Supervisie door dr. C. J. J. Schellekens
Geschiedenis van Politiek en Maatschappij
Universiteit Utrecht
13.648 woorden

ABSTRACT

De grote ontwikkelingen uit de periode 1840-1910 in Nederland worden in dit onderzoek onderzocht aan de hand van het begrip welvaart. Welvaart wordt vaak begrepen als een economische term, maar in dit onderzoek wordt duidelijk dat het begrip een stuk breder dient te worden begrepen. Aan de hand van asymmetrisch vergelijkend en exploratief onderzoek wordt dieper ingegaan op de stand van de welvaart tussen 1840 en 1910. De focus ligt hierbij op de Nederlandse steden Utrecht en Nijmegen, waarbij er specifiek naar vier straten in die steden wordt gekeken. Het onderzoek borduurt voort op de evolutie van het breder denken over welvaart en de beleidskeuzes die worden gemaakt op basis van de aan haar gekoppelde meetinstrumenten zoals het BBP. De ontwikkeling van deze meetinstrumenten wordt beschreven, waarbij de in 2016 gelanceerde Brede Welvaartsindicator de theoretische basis vormt voor de bevindingen in de analyse.

Voor het onderzoek is gebruik gemaakt van een mixed methods methode: een combinatie een literatuurstudie met primaire en secundaire bronnen uit het gestelde tijdvak vormt de bron voor de resultaten. Er is gekeken naar de mogelijkheid van de toepasbaarheid van de Brede Welvaartsindicator op historisch onderzoek. De vraag daarbij is of dit meetinstrument kan worden toegepast op historisch levenslooponderzoek op microniveau. Daartoe is allereerst de bredere context van de belangrijkste maatschappelijke ontwikkelingen tussen 1840 en 1910, waarin de bewoners van de vier straten leefden, geschetst. Er werd aandacht besteed aan economische welvaart, maar ook welvaart in bredere zin. Ontwikkelingen op sociaal-maatschappelijk, politiek, emancipatoir en sociaal-economisch gebied kwamen aan bod. Vervolgens is er gekeken naar demografische ontwikkelingen in het tijdvak op verschillende niveaus. Fragmentatie van beschikbare cijfers leidde ertoe dat er informatie op landelijk, provinciaal, gemeentelijk en stedelijk niveau werd gepresenteerd, alvorens er daadwerkelijk naar de straatbewoners kon worden gekeken.

Bij het behandelen van de bewoners uit de Priemstraat en Platenmakersstraat te Nijmegen en de Herenstraat en de Lange Nieuwstraat te Utrecht is er data verzameld uit kohieren: boeken waarin de inkomstenbelasting werd bijgehouden. Deze data werd aangevuld met beschikbare gegevens uit databases als Open Archieven. De opbrengst van deze zoektocht bleek gering: door fragmentatie van de beschikbare cijfers waren de resultaten niet representatief voor een grotere groep (straatbewoners of stadsbewoners bijvoorbeeld). Concluderend kan daardoor worden gesteld dat het slechts beperkt mogelijk is om voor deze casus historisch Brede Welvaartsonderzoek te doen aan de hand van de Brede Welvaartsindicator.

VOORWOORD

Dat ik niet voor dit soort processen geboren ben was mij na jarenlang studeren intussen wel bekend. Hoe sterk dit het geval was, werd me tijdens het schrijven van deze masterthesis (zéér) pijnlijk duidelijk toen ik twee maanden voor de eerste inleverdatum mijn enkel op gecompliceerde wijze brak. Dit, te midden van een reeds roerige periode met de aanschaf van een hond en een verhuizing naar een nieuwe stad, maakte dat ik letterlijk en figuurlijk volledig tot stilstand kwam.

Dat hier nu toch dit document voor u ligt, heb ik te danken aan een heleboel mensen die zich buitengewoon geweldig toonden in de periode die volgde op de 'breuknacht' van 18 mei 2023. Zij verdienen het ten zeerste om op deze plaats te worden genoemd.

De eerste die alle lof verdient, is Daan Tonies. Ik had me geen betere liefde kunnen voorstellen.

Je geduld!

Alle ritjes in de Dacia, alle strenge of bemoedigende woorden, alle pillen in mayonaisebakjes, alle gesmeerde broodjes en gekookte maaltijden, de wandelingen met Ted en de taxi naar mijn ouders: je hebt hier bovenop zelfs tot op het allerlaatste moment nog zitten meelesen. Je bent geweldig en ik hou van je.

Daarnaast gaat er veel dank uit naar mijn moeder en mijn broertje, die in het heetst van de strijd hun vakantie eventjes in het teken stelden van dit document. Even grondig als altijd en op een manier die me even uit de grote stress haalde.

Tot slot verdient mijn begeleider Christophe Schellekens alle lof denkbaar. De flexibiliteit in zomertijd en het uitbundig tonen van begrip heeft me naast de inhoudelijke hulp zo ontzettend geholpen. Ik wens iedereen zo'n begeleider toe.

INHOUD

1 INTRODUCTIE	5
1.1 Aanleiding	5
1.2 Historische context: drie wetenschappelijke trends in welvaartsonderzoek	6
1.3 Doelstelling van de thesis	7
1.4 Keuzes in het debat rond Brede Welvaart in historisch perspectief	7
1.5 Onderzoeksvragen en leeswijzer	8
2 METHODOLOGIE	9
2.1 De onderzoeksmethode en verantwoording van het gekozen tijdvak	9
2.2 Dataverzameling	10
3 HOOFDSTUK I	13
3.1 Wat is welvaart?	13
3.2 Deelconclusie	14
4 HOOFDSTUK II	15
4.1 Het ontstaan van meetinstrumenten	15
4.2 Het BBP	17
4.3 De denkomslag	18
4.4 Brede Welvaartsindexen	18
4.5 Het Nederlandse antwoord: de BWI	19
4.6 Deelconclusie	22
5 HOOFDSTUK III	23
5.1 Post Eerste Industriële Revolutie: welvaart in economische zin	23
5.2 Voorbij economische welvaart	27
5.3 Het politiek-bestuurlijk bestel	28
5.6 Deelconclusie	30
6 HOOFDSTUK IV	31
6.1 Demografische ontwikkelingen in de steden	31
6.1.1 Bevolkingsomvang	31
6.1.2 Sterftecijfers	32
6.1.3 Levensverwachting bij de geboorte	33
6.2 Levensloopontwikkelingen van de straatbewoners	35
6.2.1 Herenstraat (U)	36
6.2.2 Lange Nieuwstraat (U)	37
6.2.3 Platenmakersstraat (N)	39
6.2.4 Priemstraat (N)	40
6.3 Deelconclusie	41
7 CONCLUSIE	42
LITERATUUR	45
PRIMAIRE BRONNEN	49
BIJLAGE 1	50

1 | INTRODUCTIE

1.1 | Aanleiding

De periode 1840-1910 in Nederland kenmerkt zich door grootschalige organisatorische en sociale ontwikkelingen die volgen op de Eerste industriële revolutie. De wijze waarop men werkte, woonde en leefde, werd op zowel het platteland als in de stad in rap tempo anders. Het was een periode van grote bevolkingsgroei. Dit had allerlei gevolgen voor het leven van de Nederlander. Op het gebied van het economische, het sociale of het mentale; op het gebied van levenskwaliteit in bredere zin. In deze masterthesis wordt het leven van zesentwintig Nederlanders die leefden in deze tijd nader onderzocht, en aangevuld met een breder nationaal, provinciaal, gemeentelijk en stedelijk beeld.

Vaak worden de gevolgen van de ontwikkelingen in deze periode weergegeven aan de hand van economische data. Een voorbeeld hiervan is het onderzoek dat momenteel wordt uitgevoerd aan de Universiteit Nijmegen en de Universiteit Utrecht door het *Historical Income Panel for the Netherlands* (HIP-NL).¹ In dit onderzoek worden op grote schaal inkomstenbelastingdata geanalyseerd. Ruim 200.000 individuen in Nederland worden gevolgd tussen 1851 en 1922, waarbij er voor iedere tien jaar (gelijktijdig met een volkstelling) een grote digitalisatieslag wordt geslagen door het vastleggen van hun inkomstenbelasting uit gemeentelijke administratie. Deze administratie bestaat uit belastingboeken; kohieren genoemd. In deze kohieren ligt een schat aan informatie die vaak verder gaat dan alleen het belastingcijfer, en gekoppeld kan worden aan andere, reeds gedigitaliseerde data.

Lang niet alle persoonsgegevens uit de periode 1840-1910 die er in Nederland liggen zijn digitaal te vinden. Daarnaast mist er breeduit een koppeling tussen naw-gegevens en andere persoonlijke data. Een van de lacunes in dit kennisveld is de koppeling met data uit de boeken waarin een specifieke belastingheffing werd bijgehouden. In een onderzoek genaamd HIPNL worden daartoe data uit kohieren waarin inkomstenbelasting werd bijgehouden, gedigitaliseerd en gekoppeld aan reeds gedigitaliseerde genealogische data. Op deze manier kan men op individueel, maar ook op familie-, straat-, wijk-, stads- of gemeenteniveau verbanden leggen die een indicatie van de welvaart in enge zin geven. Door de grootschalige digitalisering van deze data ontstaan er mogelijkheden voor het onderzoeken van sociale en economische ongelijkheid over een lange periode, over meerdere dimensies en over meerdere generaties. Een kans die aanleiding vormt voor gebruik van gedigitaliseerde data in deze thesis om, indien mogelijk, dieper in te zoomen op Brede Welvaartsontwikkelingen op microniveau in deze tijd, voor inwoners van vier straten in twee Nederlandse steden.

¹ Dr Paul Puschmann, Dr Auke Rijpma, Prof. Jan Luiten van Zanden

1.2 | Historische context: drie wetenschappelijke trends in welvaartsonderzoek

Het onderzoek van HIP-NL behelst drie wetenschappelijke en maatschappelijke ontwikkelingen die aanleiding hebben gegeven tot het onderwerp voor deze thesis. Allereerst omvat het de zojuist genoemde trend van het digitaliseren van historische data die vervolgens gekoppeld kan worden aan allerlei andere typen bevolkings- en omgevingsdata. Op deze manier kan er een veel breder beeld ontstaan van het verloop van de levens van Nederlanders die leefden in de periode 1840-1910. Het onderzoeken met nieuw gekoppelde en gedigitaliseerde data schetst een breder beeld van persoonlijke ontwikkeling en welvaart door de Nederlandse geschiedenis. De meer kwantitatieve benadering van de geschiedenis past in de trend van 'New Economic History' die sinds de jaren zestig in de Verenigde Staten aan de gang is. Hierbij wordt gepoogd kwantitatieve methoden en technieken toe te passen en economische theorieën te projecteren op de geschiedenis.²

Naast de methodologische trend is er een andere die aanleiding vormt voor dit onderzoek naar welvaart. Het begrip is namelijk de afgelopen decennia veelal langs een strikt economische meetlat gelegd. De grote graadmeter voor hoe een land ervoor staat is al sinds 1932 het door Simon Kuznets ontwikkelde BBP: het bruto binnenlands product.³ Langs het BBP wordt al jaren de maatschappelijke vooruitgang gemeten. Aan de hand van deze resultaten werd, en wordt nog steeds in een groot aantal landen beleid gemaakt over vele facetten van de samenleving. Het BBP is op meerdere bestuurslagen een beleidsinstrument dat uitdraagt dat men stuurt op zoveel mogelijk economische groei.

Echter, sinds de jaren zestig van de twintigste eeuw wordt de mate van geluk van de Nederlander al niet meer bepaald door louter economische groei, zoals dat daarvoor sterker aan de orde was.⁴ De visie op welvaart verschoof door toenemende bewustwording die onder meer bij de Verenigde Naties (VN), de Europese Commissie (EC), de Nederlandse regering, de Organisatie voor Economische Samenwerking en Ontwikkeling (OECD).⁵ Uit een samenwerking van onderzoekers van de Rabobank en de Universiteit Utrecht volgde voor Nederland een nieuw, meer omvattend meetinstrument: de Brede Welvaartsindicator (BWI). Dit instrument baseert zich op de Better Life Index (BLI) van het OECD.⁶ Het Centraal Bureau voor de Statistiek zorgde vervolgens voor het verder ontwikkelen van nieuwe meetinstrumenten die maatschappelijke vooruitgang breder meten dan slechts langs het BBP.⁷ Uiteindelijk heeft het Centraal Bureau voor de Statistiek een meetsysteem ontwikkeld dat zo allesomvattend bleek dat zo'n zestig landen hiermee statistieken voor het begrip Brede Welvaart in kaart brengen.⁸ De behoefte voor regeringen om beleidskeuzes op het gebied van welvaart (en ook

² van Zanden e.a., "How Was Life?: Global Well-Being since 1820".

³ Badir e.a., "Brede Welvaartsindicator 2017: Brede Welvaart in Nederland: Nationaal En Regionaal".

⁴ Harry Lintsen e.a., *De kwetsbare welvaart van Nederland, 1850-2050: Naar een circulaire economie*, 2de ed. (Amsterdam, Nederland: Prometheus, 2018).

⁵ Van Bavel, Hardeman, en Rijpma, "Vervolgstappen voor integrale welvaartsmeting".

⁶ Badir e.a., "Brede Welvaartsindicator 2017: Brede Welvaart in Nederland: Nationaal En Regionaal".

⁷ Centraal Bureau voor de Statistiek, "Monitor Brede Welvaart".

⁸ Ibid.

duurzaamheid) te baseren op gedegen informatie bleek groot, wordt bevestigd door het aanstellen van de Tijdelijke Kamercommissie Brede Welvaart in 2015.⁹

Na de introductie van het begrip Brede Welvaart rond 2016 kan er gesproken worden van een derde trend: het onderzoeken van Brede Welvaart vanuit een historisch perspectief. Sinds er namelijk dit nieuwe meetinstrument is om de stand van zaken in het hier-en-nu te meten en daarmee te kijken naar de toekomst, rees de vraag over de toepasbaarheid op het verleden. Een aantal onderzoekers is reeds aan de slag gegaan met historisch onderzoek naar Brede Welvaart, maar aanvullend onderzoek is hierbij ronduit nodig. Met name over Nederland zelf is er nog niet veel literatuur gepubliceerd.¹⁰

1.3 | Doelstelling van de thesis

Deze thesis heeft als doel om de drie bovengenoemde wetenschappelijke trends te combineren en te onderzoeken wat de toepasbaarheid van het concept Brede Welvaart is op de geschiedenis van de inwoners van Nederland. Het doel is verder om de Brede Welvaart van inwoners van Nijmegen en Utrecht in 1840 - 1910 nader te onderzoeken, als exploratief onderzoek binnen deze trend. Daartoe zal er met de kohieren als startpunt van gedigitaliseerde persoonsgegevens een onderzoek plaatsvinden naar inwoners van de twee grote Nederlandse steden. Hiermee wordt de conversatie over Brede Welvaart in historisch perspectief voortgezet op deels micro, deels macroniveau. Dit onderzoek is nadrukkelijk 'slechts' een verdere verkenning van de mogelijkheden voor toepassing van de Brede Welvaartsindicator op het verleden. De studie biedt namelijk geen volledige 'invulling' van de BWI uit 2016, die met elf dimensies teveel omvang heeft om in haar geheel te worden behandeld in dit werk.

1.4 | Keuzes in het debat rond Brede Welvaart in historisch perspectief

De opvatting dat welvaart breder moet worden gemeten dan slechts middels economische cijfers blijkt er een te zijn die breder wordt gedeeld. Dit heeft de afgelopen jaren geresulteerd in verschillende indicatoren om mee te onderzoeken. Ondanks het gerenommeerde meetsysteem van het Centraal Bureau voor de Statistiek (CBS) zijn er meerdere systemen om mee te onderzoeken. Het CBS onderscheidt vier 'kapitalen' voor de kwaliteit van leven: het economisch, menselijk, sociaal en natuurlijk kapitaal. Daarnaast wordt er onderscheid gemaakt tussen drie 'dashboards' voor de kwaliteit van leven: hier en nu, later en elders.¹¹

Heel anders gaat men te werk in een Brede Welvaartsmonitor vanuit historisch perspectief gemaakt door onderzoekers voor het OECD. Hierin worden het BBP, koopkracht, opleiding, levensverwachting, lichaamslengte, persoonlijke veiligheid, politieke instituties, omgevingskwaliteit, inkomensgelijkheid, en gendergelijkheid als indicatoren genomen¹².

Een derde voorbeeld van een indicatorenset komt uit de Brede Welvaartsindicator. Deze gebruikt de pijlers subjectief welzijn, gezondheid, onderwijs, milieu, veiligheid, materiële welvaart, banen, sociale

⁹ Parlement.com

¹⁰ Lintsen e.a., *De kwetsbare welvaart van Nederland, 1850-2050: Naar een circulaire economie*.

¹¹ Ibid.; CBS, CPB, PBL en SCP, "Monitor Duurzaam Nederland 2011".

¹² van Zanden e.a., "How Was Life?: Global Well-Being since 1820".

connecties en vertrouwen, maatschappij, de balans werk en privé en wonen.¹³ Zaak is het daarom om voor deze thesis een keuze te maken uit indicatoren waarmee een onderzoek naar Brede Welvaart op straatniveau kan worden gemeten aan de hand van gedigitaliseerde data.

Hierbij is doorslaggevend welke informatie er beschikbaar is in gedigitaliseerde archieven van beide steden.

1.5 | Onderzoeksvragen en leeswijzer

Het onderzoek zal worden gedaan aan de hand van de volgende hoofdvraag:

In hoeverre is het mogelijk om een historisch Brede Welvaartsonderzoek uit te voeren op straatniveau over de periode 1840-1910 in Utrecht en Nijmegen aan de hand van de Brede Welvaartsindicator?

Hierbij worden de volgende deelvragen geformuleerd:

1. *Tegen de achtergrond van welke maatschappelijke ontwikkelingen tussen 1840 en 1910 speelt het leven van de geselecteerde bewoners zich af?*
2. *Welke aspecten van Brede Welvaart zijn er zichtbaar voor de bewoners van de vier geselecteerde straten in Nijmegen en Utrecht in de periode 1840-1910 en wat zegt dit over hun welvaartsontwikkelingen?*

Om tot beantwoording van de hoofdvraag en de twee deelvragen te komen is dit onderzoek als volgt ingedeeld:

Allereerst wordt in het methodenhoofdstuk (2) toegelicht met welke methodologie het onderzoek is uitgevoerd. Daarnaast wordt er ingegaan op de manier van dataverzameling, waarbij uiteengezet wordt wat het bronnencorpus behelst. Hierna volgt hoofdstuk I (3), waarin wordt ingegaan op het historiografisch debat over de betekenis en geschiedenis van welvaart. Dit stuk eindigt met een definitie van welvaart, waarmee in deze thesis wordt gewerkt.

Vervolgens breidt het historiografisch debat zich uit met hoofdstuk II (4), waarin de geschiedenis van welvaartsmetingen wordt behandeld. Hierbij worden het BBP en andere meetinstrumenten toegelicht, waarbij er wordt toegewerkt naar de introductie van het BWI, waarmee in deze thesis wordt onderzocht. Hierna volgen de resultaten in twee deelhoofdstukken. Hoofdstuk III (5) behandelt de bredere context van ontwikkelingen die de achtergrond vormen van het leven van de straatbewoners (deelvraag 1). Hierbij wordt allereerst aandacht geschonken aan economische welvaart, waarna er breder wordt gekeken. Tot slot vindt een beschouwing van de politiek-bestuurlijke achtergrond van de periode 1840-1910 plaats. In deelhoofdstuk IV (6) wordt op verschillende niveaus (nationaal, provinciaal, gemeentelijk, stedelijk en op straatniveau) gekeken naar cijfers en andersoortige data over Brede Welvaart. De data uit de kohieren wordt hier gepresenteerd, waarmee een antwoord op deelvraag 2 wordt gepoogd te vinden.

Het stuk eindigt met een conclusie (7) waarin antwoord wordt gegeven op de hoofdvraag, wordt gediscussieerd over implicaties van het onderzoek en suggesties voor vervolgonderzoek worden gegeven.

¹³ Badir e.a., “Brede Welvaartsindicator 2017: Brede Welvaart in Nederland: Nationaal En Regionaal”.

2 | METHODOLOGIE

In dit onderdeel wordt uiteengezet hoe de resultaten van het onderzoek tot stand zijn gekomen. Daarbij wordt ingegaan op de keuze voor het tijdvak, de onderzoeksmethode en de dataverzamelmethode.

2.1 | De onderzoeksmethode en verantwoording van het gekozen tijdvak

Het onderzoek is een asymmetrisch vergelijkend en exploratief onderzoek waarbij gebruik wordt gemaakt van mixed methods. Allereerst is data uit kohieren van vier straten geanalyseerd en schematisch weergegeven in het onderzoek. Deze data is gestaafd met een bredere set aan demografische en genealogische gegevens. Daarnaast volgt duiding middels een literatuurstudie van secundaire bronnen naar zowel de ontwikkeling van de steden als de (bredere) welvaartsontwikkeling in Nederland. Deze combinatie van kwantitatieve en kwalitatieve data leidt tot het mixed methods karakter van de masterthesis.

Voor deze thesis is voortgeborduurd op onderzoek naar Brede Welvaart vanuit een historisch perspectief. De nieuw gedigitaliseerde bronnen van inkomstenbelasting zijn gekoppeld aan meerdere gedigitaliseerde naw-bronnen om zo een beeld te krijgen van de welvaartsontwikkeling van Nederlanders over een periode van 70 jaar binnen de ontwikkelingen van de Tweede Industriële revolutie. Omdat de omvang van deze thesis erom vraagt dat dit onderzoek wordt beperkt, is het uitgangspunt een vergelijking tussen twee steden geworden: Nijmegen en Utrecht. Deze keuze is op deze twee steden gevallen na een analyse van het bronmateriaal waaruit blijkt dat beide steden rijke archieven hebben waarin veel data reeds gedigitaliseerd is.¹⁴

Ook in de data van HIP-NL zijn veel gedigitaliseerde kohieren met inkomstenbelasting van bewoners uit de periode 1840-1910. De kohieren met inkomstenbelasting vormen voor deze thesis het startpunt voor het onderzoek naar Brede Welvaart voor stadsbewoners van Nijmegen en Utrecht, en ondersteunen ook de keuze voor het tijdvak. De periode 1840-1910 omvat namelijk een belangrijk deel van de Tweede Industriële Revolutie. Omdat er met de kohierendata per tien jaar wordt gewerkt is er gekozen voor 1910 als eindpunt, gezien de periode 1910-1920 de Eerste Wereldoorlog behelst. Ondanks dat Nederland hierin niet als geallieerde bondgenoot optrad en voor neutraliteit koos, is er vanwege het risico op afname van de representativiteit besloten tot hier te onderzoeken.

Van de twee geselecteerde steden worden de inwoners van twee straten in, en net buiten het centrum per stad geanalyseerd. De keuze voor straten is gemaakt aan de hand van twee historische kaarten die het centrum omstreeks 1868 weergeven (zie bijlage 1). In 1910 zijn dit nog steeds grote straten met meer dan twintig adressen, zodat de omvang van het onderzoek representatief blijft voor de steden. Daarnaast is de keuze gebaseerd op de aanwezigheid van persoonsdata in open archieven en kohieren. De afbakening is gemaakt bij 26 bekende adressen in de kohieren, zodat er binnen de omvang van de thesis genoeg onderzoekswerk verzet kan worden om een deel van het Brede Welvaartsverhaal te

¹⁴ Zie bijvoorbeeld Regionaal Archief Nijmegen en Het Utrechts Archief

kunnen weergeven over deze periode. Aan de hand van onderstaande kaarten is besloten dat in Nijmegen een analyse wordt gemaakt van inwoners van de Platenmakersstraat en de Priemstraat. In Utrecht wordt dit gedaan voor bewoners van de Lange Nieuwstraat en de Herenstraat. De onderzochte personen zijn de hoofden van het huishouden, als vastgelegd in de kohieren.

2.2 | Dataverzameling

Voor dit onderzoek naar Brede Welvaart op microniveau is gebruikgemaakt van zowel primaire als secundaire (historische) data. De data zijn verzameld via een deskresearch waarbij er in gelaagde vorm is gezocht:

DATAVERZAMELING PER GEBIED

- **Nederland (algemeen)**
 - **Utrecht (provincie)**
 - **Utrecht (stad)**
 - **He(e)renstraat**
 - ± 145 adressen verspreid over 1889, 1899 en 1909
 - Vijf bewoners
 - **Lange Nieuwstraat**
 - ± 417 adressen verspreid over 1889, 1899 en 1909
 - Elf bewoners
 - **Gelderland**
 - **Nijmegen**
 - **Priemstraat**
 - ± 108 adressen verspreid over 1889, 1899, 1909 en 1919
 - Vier bewoners
 - **Platenmakersstraat**
 - ± 101 adressen verspreid over 1889, 1899 en 1919
 - Zes bewoners

Schematische weergave van de dataverzameling in dit onderzoek

De zoektocht heeft niet in de volgorde van bovenstaand schema plaatsgevonden. Allereerst is er gestart met het doorwerken van de kohieren. Deze data waren beschikbaar via gemeentelijke archieven en zijn door het HIP-NL project pagina voor pagina gefotografeerd en gedigitaliseerd. Daarbij is de keuze gemaakt om dit per tien jaar te doen. Reden hiervoor is dat er iedere tien jaar een volkstelling werd gehouden, waardoor aanvullende data uit gemeentearchieven die gericht zijn op andere zaken dan inkomstenbelasting kunnen worden gekoppeld. De kohieren uit 1849, 1859, 1869 en 1879 bleken (nog) niet beschikbaar voor inzage. Hierom kon er alleen gewerkt worden met boeken uit 1889, 1899, 1909 en 1919. Hiermee is alsnog gepoogd om resultaten te verkrijgen waarmee al dan niet causaliteit kan worden aangetoond.

De kohierendata die in dit onderzoek zijn verwerkt bestonden over het algemeen uit foto's van één of twee pagina's waarop de gegevens van tien personen stonden genoteerd (zie afbeeldingen 1 en 2). Per pagina werd gezocht naar inwoners van de vier geselecteerde straten. Hun naw-gegevens, aangevuld met inkomensdata en eventuele extra informatie, werden getranscribeerd en systematisch in een spreadsheet ingevuld.

Afbeeldingen 1 en 2: willekeurige voorbeelden van foto's van voor dit onderzoek gebruikt kohieren. Het betreft een kohier van de gemeente Utrecht uit 1889 (links) en een kohier van de gemeente Nijmegen uit 1919 (rechts).

Het transcriberen van de data en het sorteren op straatniveau leverde een bestand op met 771 bewoners verdeeld over de vier straten. Nadat alle beschikbare data is gesorteerd in een totaal-spreadsheet, is er gezocht naar de overeenkomsten per periode van tien jaar. Dit houdt in dat er is geselecteerd op straatbewoners die zowel in 1889, 1899 en 1909 op hetzelfde adres woonden, met als doel de zoektocht naar resultaten over meerdere periodes die nodig zijn voor de zoektocht naar causaliteit. Hierbij viel op dat er in de perioden relatief veel verhuizingen plaatsvonden: uit het totaal van 771 bewoners bleven er slechts 26 over die dertig jaar op hetzelfde adres zijn blijven wonen.

Uiteraard kan daarop worden opgemerkt dat het wonen op één adres over zo'n lange tijd tamelijk uniek is, ook in de huidige tijd. Factoren als (im)migratie, sterfte of andere medische aandoeningen kunnen hierbij een rol spelen. Ook kan er worden gedacht aan sociaal-economische factoren als faillissement, sociale connecties of het aangaan van een nieuwe baan als reden voor verhuizing.

Nadat de 26 bewoners in kaart waren gebracht werd deze data in een aparte spreadsheet aangevuld met de kohierendata uit de verschillende jaren. Hierbij viel op dat er in Nijmegen tamelijk weinig personen waren die zowel in 1889, 1899 als 1909 op hetzelfde adres woonden. Hierom is deze data aangevuld met data uit 1919. Dit jaar valt echter buiten het gestelde tijdvak 1840-1910. Toch is ervoor gekozen het te gebruiken, aangezien het in verhouding tot de beschikbaarheid van de andere gegevens ervoor zorgt dat er alsnog een beeld van dertig jaar gegeven kan worden.

De 26 bewoners zijn middels een portal voor historische gegevens getraceerd om de kohierendata aan te vullen met alle data die potentieel konden dienen als indicatoren volgens de Brede Welvaart Index.¹⁵

Doordat de resultaten hieruit uiteindelijk tamelijk beperkt bleken - er was minder data beschikbaar via de portals en online archieven - is ervoor gekozen om de primaire kohierendata aan te vullen met andere bronnen. Zodoende bleek het beter mogelijk een beeld te geven van de staat van de Brede Welvaart in Nederland 1840-1910 in de poging deze zoveel mogelijk langs de lat van de BWI te leggen. Daartoe is allereerst gekeken naar data over het stedelijke leven te Utrecht en Nijmegen via beider archieven. Hieruit volgden primaire of secundaire teksten als dagboeken, pamfletten en naslagwerken. Vervolgens is ditzelfde gedaan voor Nederland als geheel, om de ontwikkelingen in een breder perspectief te plaatsen. Hierbij is gebruik gemaakt van naslagwerken van onder andere Johannes Brugmans en Jaap Ter Haar, aangevuld met primaire bronnen zoals dagboeken, verzen, redevoeringen of wetteksten. De bronnen voor de gehele zoektocht zijn ten dele gevonden in online databases als Google Scholar en Worldcat als via Delpher, Het Utrechts Archief en het Regionaal Archief Nijmegen. Daarbij zijn er werken in de Universiteitsbibliotheek Leiden gevonden en komt er één boek van een kringloop in Utrecht.

Er is bewust de keuze gemaakt om in de resultaten zeer beperkt in te gaan op de internationale dimensie. Vergelijkingen van dien aard zijn immer nuttig, maar de omvang van dit werk bleek uitbreiding buiten Nederland niet toe te staan om tot een zo goed mogelijke toespitsing van de resultaten te komen.

Toch komen er korte internationale vergelijkingen aan bod, met name in het hoofdstuk dat hierop volgt. In hoofdstuk I zal het historiografische 'welvaartsdebat' dat plaatsvindt of al plaatsgevonden heeft worden beschreven. Hiertoe wordt gepoogd de vraag wat welvaart nu eigenlijk is en hoe hierover verschillend wordt gedacht te worden beantwoord.

¹⁵ Badir e.a., "Brede Welvaartsindicator 2017: Brede Welvaart in Nederland: Nationaal En Regionaal"; Coret Genealogie, "Open Archieven".

3 | HOOFDSTUK I

Het historiografisch debat over de ontwikkeling van welvaartsdenken

Om tot resultaten over de stand van de Brede Welvaart in Utrecht en Nijmegen te komen is het van belang om allereerst een definitie van het begrip te formuleren. Hierbij is het nodig om inzichtelijk te maken wat de historische evolutie van welvaartsdenken is geweest. In dit hoofdstuk wordt daarom ingegaan op het historiografisch debat rondom het begrip welvaart.

3.1 | Wat is welvaart?

Een van de vraagstukken die centraal staat in deze thesis is wat welvaart nu precies is, en welke definitie ervan hout snijdt wanneer we welvaart in de geschiedenis willen onderzoeken. Een rondgang door publicaties die dateren van eind negentiende eeuw maakt duidelijk dat het strikt economisch opvatten van welvaart niet wenselijk is om tot een definitie te komen. Er klinkt veel kritiek op de enge definitie van welvaart als economisch begrip.¹⁶

Historicus Ieb Brugmans benadrukt in zijn bundeling 'Welvaart en Historie' dat de geest van het economisch leven wordt gekenmerkt door een kapitalistische aard. Het hierbij behorende materialistisch karakteriseren van de mens doet 'andere regionen van het geestesleven' te kort. Die andere regionen kunnen niet op kwantitatieve wijze worden uitgedrukt, schrijft Brugmans; 'zij hebben een karakter van vaagheid en irrealiteit, die erkenning en waardering wel niet uitsluit, maar dan toch bemoeilijkt'.¹⁷

Het begrip welvaart moet verstaan worden vanuit een historische en culturele context, stelt ook Greve.¹⁸ Nu is het vaak zo dat wanneer men schrijft over welvaart, het begrip gekoppeld wordt aan andere begrippen. Welvaart wordt vaak uitgelegd aan de hand van begrippen als 'staat', 'burgerzin', 'uitgaven' en 'rechten', waarbij het meer een betekenaar is dan een concept op zichzelf.¹⁹

Toch wordt er hier gepoogd een definitie samen te stellen. Welvaart op zichzelf kan zich laten begrijpen als een toestand van geluk, welzijn, een staat waarin schaarste is opgeheven. Nog vaker verschijnen duidingen als 'de behoefte waarin schaarste opgeheven is' of 'toestand van de maatschappij waarin alles goed gaat'. Veelal laten deze definities ambiguïteit bestaan in verhouding tot individuele posities of collectieve actie.

Ondanks dat de heersende opvatting van het begrip dus nog immer economisch van aard is, wordt in de negentiende eeuw al duidelijk dat de koppeling naar geluk en voorspoed meer is dan het hebben van voldoende middelen. Williams signaleert dat deze koppeling uit midden-negentiende eeuw leidt tot de mogelijkheid voor interpretatie van het begrip vanuit het individu.²⁰ Door te kijken wat iemands 'everyday life perspective' is, het observeren van de individu op microniveau, kan iemands welvaart

¹⁶ Psalidopoulos, *The Canon in the History of Economics*; Plasmeijer en Schoorl, "The Neo-Classical Synthesis in the Netherlands: A Demand and Supply Analysis".

¹⁷ Brugmans, *Welvaart En Historie: Tien Studiën*, 19.

¹⁸ Greve, "What Is Welfare?", 24.

¹⁹ Badir e.a., "Brede Welvaartsindicator 2017: Brede Welvaart in Nederland: Nationaal En Regionaal"; Cropsey, "What is Welfare Economics?"; Greve, "What Is Welfare?"; Walker, "Wither Welfare?"; van Zanden e.a., "How Was Life?: Global Well-Being since 1820".

²⁰ Williams, "1977a: Keywords: A Vocabulary of Culture and Society".

worden geduid. Brugmans beschrijft een voorbeeld van een individu (een Amerikaanse warenhuiseigenaar) die zou zijn bezeten door winstbejag, waardoor hij andere waarden die mogelijksterwijs gekoppeld kunnen worden aan zijn welvaart, uit het oog verloren is:

"Abends, wenn Frau und Töchter gemeinschaftlich lesen, sehnt er sich nach dem Bett; Sonntags sieht er alle 5 Minuten nach der Uhr, wann der Tag zu Ende sein wird."²¹

Hij oordeelt dat deze magnaat één der velen is, waarbij er sprake is van culturele vervlakking die na het midden van de negentiende eeuw is ontstaan door de opkomst van de moderne 'Wirtschaftsgeist'. De focus van deze man zou alleen nog maar op werken en geld verdienen liggen. Hij geeft aan dat dat voor meerderen geldt in de negentiende eeuw.²² Hiermee impliceert Brugmans wederom dat welvaart meer is dan het economische, in elk geval in zijn opinie.

Dat welvaart op brede wijze dient te worden begrepen en onderzocht onderschrijven Oakley en Williams wanneer ze stellen dat verschillende elementen het individu kunnen beïnvloeden: zowel materiële als andere structurele factoren.²³ Hierbij wordt het economische met het sociologische perspectief gecombineerd. Volgens Greve maakt deze combinatie het lastig om het concept te gebruiken in analyse, helemaal wanneer de rol van de welvaartsstaat het onderzoeksonderwerp is.²⁴ Duidelijk wordt, dat zowel materiële als immateriële behoeftes in de omschrijving betrokken dienen te worden. Gedragseconomen en psychologen die zich bezighouden met geluk en tevredenheid onderschrijven dit, en tonen de hedendaagse beweging die voorbij het economische welvaartsdenken gaat.²⁵ Verdergaan met definities van welvaart die meer in deze geest zijn, levert onder andere een definitie van Walker uit 1997 op: 'the most basic form of welfare means well-being'.²⁶ De definitie die bovengenoemde elementen samenpakt en zowel op het sociologische en economische ingaat, is die van Greve uit 2008:

'Welfare is the highest possible access to economic resources, a high level of well-being, including happiness, of the citizens, a guaranteed minimum income to avoid living in poverty, and, finally, having the capabilities to ensure the individual a good life.'²⁷

3.2 | Deelconclusie

De literatuurstudie met als onderwerp de definitie van welvaart heeft duidelijk naar voren gebracht dat welvaart meer is dan louter het economische. Ook immateriële zaken spelen een rol wanneer er een bredere definitie wordt gehanteerd. In dit onderzoek wordt er gewerkt met de definitie van Greve uit 2008. In het hierop volgende hoofdstuk II wordt uiteengezet hoe welvaart te meten is, en kan worden gelezen hoe de definitie zich al dan niet laat vertalen naar een meetinstrument.

²¹ Brugmans, *Welvaart En Historie: Tien Studiën*, 26.

²² Ibid.

²³ Oakley en Williams, *The Politics of the Welfare State*, 6.

²⁴ Greve, "What Is Welfare?", 25.

²⁵ Wilkinson en Klaes, *An Introduction to Behavioral Economics*; Layard en Layard, *Happiness: Lessons from a New Science (Second Edition)*.

²⁶ Walker, "Wither Welfare?", 212.

²⁷ Greve, "What Is Welfare?", 58.

4 | HOOFDSTUK II

Welvaart meten vanaf de negentiende eeuw

Na de definiëring van welvaart en het uiteenzetten van de evolutie van het denken erover in het vorige hoofdstuk, zal in dit deel worden ingegaan op verschillende manieren waarop welvaart kan worden gemeten. Dit hoofdstuk behandelt de ontwikkeling van welvaartsmetingen en gaat specifiek in op het BBP (4.2). Ook andere manieren om welvaart te meten die volgen uit de literatuur worden besproken (4.3 en 4.4). De vergelijking van en kritieken op de instrumenten komen hierin ook aan bod.

In dit hoofdstuk wordt de Brede Welvaartsindicator, het meetinstrument dat in dit onderzoek wordt gebruikt, geïntroduceerd en uiteengezet (4.5).

4.1 | Het ontstaan van meetinstrumenten

De Britse econoom Arthur Cecil Pigou is duidelijk: de enige manier om welvaart te meten is in termen van geld.²⁸ De eerder besproken visie op welvaart van de individu, waarbij er wordt gekeken naar haar 'everyday life perspective', is een perspectief dat volgens Greve daarbij nog steeds stand houdt. Immers, het gemiddelde individu (voor deze thesis; in Nederland) gebruikt dagelijks geld. Daarbij werd (en wordt) het maximaliseren van nutsvoorzieningen van het individu gezien als optimalisatie voor maatschappelijke welvaart. Toch is eerder al door verschillende wetenschappers aangetoond dat welvaart meer is dan het economische, en dat er ook een sociologisch perspectief bestaat.²⁹ Zoals eerder gesteld is deze gedachte, over het bredere karakter van welvaart, al in de negentiende eeuw ontstaan. De Brede Welvaarsindicator waarmee in deze scriptie gepoogd zal worden het verleden te toetsen, is echter pas van de eenentwintigste eeuw. Voor deze tijd werd er voornamelijk beleid gemaakt aan de hand van het Bruto Binnenlands Product (BBP).³⁰

Bij het bestuderen van de geschiedenis van het meten van welvaart wordt vaak het BBP als eerste significante meetinstrument genoemd. Er wordt gesproken van een ontwikkeling richting het ontwikkelen van een standaard meetinstrument, die startte rond de Grote Depressie en de Tweede Wereldoorlog. Dit waren gebeurtenissen die ertoe leidden dat overheden grote interesse hadden in het leren over hoeveel werkgelegenheid er gecreëerd kon worden en hoeveel er militair kon worden geïnvesteerd zonder de economie zodanig te laten ontwikkelen dat het de burger zou verstikken. De levensstandaard voor burgers stond voorop: in adequate voorziening van producten en diensten moest worden blijven voorzien.³¹

²⁸ Pigou, *The Economics of Welfare*, 13.

²⁹ Stiglitz, Sen, en Fitoussi, "The measurement of economic performance and social progress revisited: Reflections and Overview"; Walker, "Wither Welfare?"; Cropsey, "What is Welfare Economics?"; Robert Costanza e.a., "A Short History of GDP: Moving Towards Better Measures of Human Well-Being", *Solutions in History* 5 (1 januari 2014), <https://digitalcollections.anu.edu.au/handle/1885/52827>.

³⁰ Lintsen e.a., *De kwetsbare welvaart van Nederland, 1850-2050: Naar een circulaire economie*, 17.

³¹ Robert Costanza e.a., "A Short History of GDP: Moving Towards Better Measures of Human Well-Being", *Solutions in History* 5 (1 januari 2014), <https://digitalcollections.anu.edu.au/handle/1885/52827>, 91

Het meten van welvaart middels data over het inkomen kent echter een veel langere historie. Een van de eerste instrumenten is ontstaan bij onder andere William Petty, Gregory King en Pierre Le Pesant de Boisguilbert en dateert van de late zeventiende eeuw.³² Deze economen worden beschouwd als de eersten die nadachten over het berekenen van een nationaal inkomen. Ver voordat Smith zich bezighield met 'The Wealth of Nations' was bijvoorbeeld Petty reeds bezig met het kwantificeren ervan. Het idee van het gebruiken van die data als gids voor staatsbeleid kwam van Petty en past in de trend van wetenschappelijke aspiraties van de zeventiende eeuw.³³ Gelijk de eerdergenoemde andere denkers bekleedde Petty officiële staatsfuncties. Zijn kwantificaties van het nationaal inkomen konden internationaal gebruikt worden als politiek wapen. De schattingen werden bijvoorbeeld ingezet om de relatieve macht van de natie te tonen.³⁴ Groot-Brittannië en Frankrijk leidden vanaf de Vrede van Westfalen (1648) tot het eind van de 18e eeuw namelijk een globale machtsstrijd. De demonstratie van de relatieve macht volgde door een demonstratie van militaire, economische en diplomatieke competitie die kon worden gestaafd met de schattingen. Ook Holland was betrokken bij deze strijd.³⁵ Daarnaast waren de schattingen op nationaal niveau ook van belang in het overtuigen van het volk van de voordelen van bepaald beleid.³⁶

Het combineren en interpreteren van bepaalde data kon dus inzichten bieden. Petty ontwikkelde een manier om de effecten van overheidshandelen te beschrijven en aan te tonen waar deze actief moest worden. Deze methode werd 'Political Arithmetic' genoemd, naar een verzameling van essays waarin Petty verschillende welvaartsdata over Groot-Brittannië presenteert.³⁷ De Political Arithmetic kan beschouwd worden als politieke rekenkunde. In de Political Arithmetic werden door Petty bijvoorbeeld gegevens over bevolking, landbouw, handel en financiën gebruikt om economische modellen te ontwikkelen. Zo ontwikkelde hij een model om de waarde van landbouwgrond te bepalen, gebaseerd op de opbrengst van gewassen en de arbeidskosten. Ook gegevens over bevolkingsomvang werden door hem gekoppeld aan economische ontwikkeling.³⁸

Het idee van de Political Arithmetic was politiek gezien tamelijk explosief. Dat kwam niet zozeer door de inhoud van de berekening die hij ermee maakte over onder andere Groot-Brittannië, Frankrijk en Holland, als wel door de interpretaties, inhoudingen en politieke aanbevelingen die hieruit volgden.³⁹ De term Political Arithmetic is in de achttiende eeuw vervangen door 'statistics'. De manier van data

³² Jacob Assa, "Gross Domestic Power: A History of GDP as Numerical Rhetoric", *Annali Della Fondazione Luigi Einaudi* LIII (december 2019): 81–96, <https://doi.org/10.26331/1084>, 83 - 85.

³³ André Vanoli, *A History of National Accounting* (Amsterdam: IOS Press, 2005), 13-17.

³⁴ Richard Stone, "Nobel memorial lecture 1984. The accounts of society", *Journal of Applied Econometrics* 1, nr. 1 (1 januari 1986): 5–28, <https://doi.org/10.1002/jae.3950010103>, 9.

³⁵ Assa, "Gross Domestic Power: A History of GDP as Numerical Rhetoric", 84.

³⁶ Tony Aspromourgos, *On the Origins of Classical Economics: Distribution and Value from William Petty to Adam Smith*, 2de ed. (Routledge, 2000), 150.

³⁷ Lepenies, *The Power of a Single Number: A Political History of GDP*, 9.

³⁸ Toby Barnard, "William Petty and the Ambitions of Political Arithmetic", *Irish Studies Review* 18, nr. 3 (16 augustus 2010), <https://doi.org/10.1080/09670882.2010.493029>.

³⁹ Lepenies, *The Power of a Single Number: A Political History of GDP*, 18.

interpreteren middels statistieken die bij onder andere Petty vandaan komt, wordt beschouwd als de bakermat van de ontwikkeling naar het Bruto Binnenlands Product.⁴⁰

4.2 | Het BBP

In de 18e en 19e eeuw kenden landen verschillende methodes van welvaartsmeting. In Frankrijk werd het nationale inkomen bijvoorbeeld berekend middels een enquête onder de bevolking. In Duitsland deed men dit door het meten van de productie in de landbouw en industrie. Groot-Brittannië berekende het nationale inkomen door middel van belastinginkomsten en handelsstatistieken.⁴¹

Het twintigste-eeuwse Bruto Binnenlands Product is, zoals eerdergenoemd, voortgekomen uit de Grote Depressie en de Tweede Wereldoorlog en werd ontwikkeld vanaf de jaren dertig van die eeuw. In het boek 'The General Theory of Employment, Interest and Money' bepleitte Keynes een dieper begrip van economische activiteit voor beleidsmakers belast met het economische. Het voorstel om een maatstaf te ontwikkelen die de productiewaarde van diensten en goederen in een land zou meten als manier om economische prestaties internationaal te vergelijken en op nationale schaal impact van beleid te meten, kwam hierin opnieuw terug.⁴² Deze aansporing werd overgenomen in de Verenigde Staten.

Het BBP stamt uit 1932, toen Simon Kuznets van het Amerikaanse Congres de opdracht kreeg voor een meting van het nationaal inkomen van de afgelopen jaren waarin de Grote Depressie plaatsvond. Dit resulteerde in de oorspronkelijke methode van het meten van economische groei door het bijhouden van de productie van goederen en diensten. Het product werd later uitgebreid naar een raming van de marktwaarde van deze goederen en diensten die worden geproduceerd en verhandeld in een land. De variabelen in de meting bestaan uit de landelijke uitgaven van persoonlijke consumptie (betalingen voor goederen en diensten), overheidsbestedingen (bijvoorbeeld infrastructuur), netto-export en netto kapitaalvorming.⁴³ Deze variabelen dienen bij elkaar te worden opgeteld. Het door Kuznets ontwikkelde instrument was gemaakt voor de Verenigde Staten en diende in de jaren dertig en veertig vooral ook als instrument voor het meten van de oorlogsinspanning. Later werd het product aangepast om gebruikt te worden in andere (aanvankelijk westerse) landen, waarmee het eind jaren 40 werd erkend als belangrijke economische indicator.⁴⁴

⁴⁰ Assa, "Gross Domestic Power: A History of GDP as Numerical Rhetoric", 84-85.

⁴¹ Ibidem.

⁴² John Hicks, "Keynes' Theory of Employment", *The Economic Journal* 46, nr. 182 (juni 1936), <https://doi.org/10.2307/2225227>.

⁴³ Costanza e.a., "A Short History of GDP: Moving Towards Better Measures of Human Well-Being", 91.

⁴⁴ Kubiszewski e.a., "Beyond GDP: Measuring and achieving global genuine progress", 58-59.

4.3 | De denkomslag

De onderzoeksvraag van deze thesis komt voort uit kritiek op de zojuist beschreven economische modellen. Het veranderen in denken over welvaartsmetingen is rond de zestiger jaren van de twintigste eeuw ingezet. Het was Kuznets zelf die in de presentatie van het BBP aan het Amerikaanse Congres al waarschuwde voor het gebruik en de beperkingen. Na het presenteren van de lijst van zaken die gemeten werden door het BBP gaf hij aan dat er grenzen zaten aan de volledigheid daarvan. Aspecten van het dagelijks leven die als vitaal kunnen worden gerekend voor een draaiende economie ontbraken, zoals de diensten van huisvrouwen of liefdadigheid of hulp.⁴⁵ Opvallend is, dat hier reeds zaken uit de bredere definitie van welvaart aan bod komen, zij het nog wel in een tamelijk strikte economische context. Welbeschouwd is het BBP ongeschikt als breed meetinstrument voor welvaart.⁴⁶ Desondanks is het jarenlang wel op deze manier gebruikt.⁴⁷ Ook Kuznets onderstreept de ongeschiktheid door de reden dat sommige zaken niet worden meegenomen in de metingen aan te geven. Hij verklaart dat dit zo is vanwege zijn intenties om het BBP een gespecialiseerde 'tool' te maken die ontworpen is om smalle segmenten van activiteiten in de samenleving te meten.⁴⁸

Het feit dat het BBP toch door veel landen (nog immer) wordt ingezet als essentieel meetinstrument ligt aan belangrijke spelers in de financiële wereld. Tijdens de in 1944 gehouden Conferentie van Bretton Woods, bedoeld om de naoorlogse financiële ordening stabiel en voorspelbaar in te richten, werden het Internationaal Monetair Fonds en de Wereldbank opgericht. Beide instellingen, tezamen met vele regeringen, bedrijven en economen wereldwijd, zijn nog immer 'grootgebruikers' van het instrument.

4.4 | Brede Welvaartsindexen

Vanuit de kritiek die ontstond op de eenzijdigheid van het BBP en de groeiende vraag naar de aandacht voor meer indicatoren dan louter economische, startten overheden, economen en instituties met het ontwikkelen van een nieuwe 'meetlat'.⁴⁹

Gedurende de periode van groeiende kritiek kwamen er verschillende 'nevenmeters' tot stand. Zo werd in de vroege jaren 90 van de 21e eeuw de *Life Quality Index* door het Institute for Risk Research in Canada ontwikkeld.⁵⁰ De Verenigde Naties begon in 2012 met het jaarlijks uitgeven van het *World Happiness Report*, waarin landen worden gescoord middels de som van het aantal punten dat ze verdienen voor hun inwoners' welvaart, sociale verbondenheid, levensverwachting en keuzevrijheid.⁵¹

⁴⁵ Kuznets, *National Income, 1929-1932*, p. 5-6

⁴⁶ Rosemary D. Marcuss en Richard E. Kane, "U.S. National Income and Product Statistics", *Survey of Current Business* 87, nr. 2 (februari 2007): 38, <https://search-ebshost-com.proxy.library.uu.nl/login.aspx?direct=true&db=buh&AN=24199513&site=ehost-live>.

⁴⁷ Kubiszewski e.a., "Beyond GDP: Measuring and achieving global genuine progress", 57.

⁴⁸ Costanza e.a., "A Short History of GDP: Moving Towards Better Measures of Human Well-Being"; Kuznets, *National Income, 1929-1932*.

⁴⁹ Van Bavel, Hardeman, en Rijpma, "Vervolgstappen voor integrale welvaartsmeting".

⁵⁰ Pandey en Nathwani, "Measurement of Socio-Economic Inequality Using the Life-Quality Index".

⁵¹ Helliwell, Layard, en Sachs, "World Happiness Report".

Ondanks de goede werking van de verschillende indexen bleef er op bestuurlijk niveau vraag naar een allesomvattende maatstaf. De Organisatie voor Economische Samenwerking en Ontwikkeling (OECD) presenteerde hierop in 2011 haar *Better Life Index* (BLI).⁵² De BLI meet, voor een oordeel over de stand van de welvaart, de volgende elf dimensies:

1. Subjectief welzijn
2. Gezondheid
3. Onderwijs
4. Milieu
5. Veiligheid
6. Materiële welvaart
7. Banen
8. Sociale connecties en vertrouwen
9. Maatschappij
10. Balans werk en privé
11. Wonen

*Afbeelding 3: de dimensies van Brede Welvaart volgens de BLI.*⁵³

4.5 | Het Nederlandse antwoord: de BWI

Enkele jaren na het lanceren van de mondiaal ingestoken BLI begonnen onderzoekers van RaboResearch van de Rabobank in samenwerking met onderzoekers van vijf faculteiten van de Universiteit Utrecht aan de ontwikkeling van een index die op maat was gemaakt voor Nederland.⁵⁴ Men wilde een aanvulling en een voortbouw op de BLI creëren. Deze indicator had als doel het beheersbaar houden van analyses en vergelijkingen tussen regio's op longitudinale tijdschaal. In 2016 ontstond daaruit de Brede Welvaartsindicator als integrale welzijnsindicator.⁵⁵

In het eerste ontwerp van 2016 werd de indicator voornamelijk gericht op nationale metingen.⁵⁶ In de versie die een jaar later in 2017 werd gepubliceerd waren de onderzoekers in staat tot een vernauwing die resultaten kon tonen voor provincies en arbeidsmarktregio's.⁵⁷

De BWI neemt als uitgangspunt het elftal dimensies dat in de BLI van het OECD is geformuleerd en hanteert daarbij de volgende variabelen:

⁵² Durand, "The OECD Better Life Initiative: How's Life? And the Measurement of Well-Being".

⁵³ Ibid.

⁵⁴ Universiteit Utrecht, "Over de BWI".

⁵⁵ Van Bavel, Hardeman, en Rijpma, "Vervolgstappen voor integrale welvaartsmeting".

⁵⁶ Rijpma e.a., "Netherlands Beyond GDP: A wellbeing index"; Van Bavel, Hardeman, en Rijpma, "Vervolgstappen voor integrale welvaartsmeting".

⁵⁷ Badir e.a., "Brede Welvaartsindicator 2017: Brede Welvaart in Nederland: Nationaal En Regionaal"; Ibid.

#	Dimensie	Variabele(n)
1	Subjectief welzijn	- Percentage van de bevolking dat aangeeft gelukkig te zijn - Percentage van de bevolking dat aangeeft tevreden met het leven te zijn
2	Gezondheid	- Levensverwachting bij de geboorte
3	Onderwijs	- Percentage van de bevolking met een opleidingsniveau boven mbo 1 - PISA score
4	Milieu	- Hoeveel fijnstof (PM10) - Living Planet Index (biodiversiteit)
5	Veiligheid	- Incidentie gewelddadige en seksuele misdrijven (per 100.000) - Incidentie aantal moorden (per 100.000)
6	Materiële welvaart	- Gestandaardiseerd besteedbaar huishoudinkomen
7	Banen	- Werkeloosheid - Percentage van de werkende beroepsbevolking met een flexibele arbeidsrelatie
8	Sociale connecties en vertrouwen	- Frequentie sociale contacten vrienden en familie (minstens 1 maal per maand)
9	Maatschappij	- Voice and Accountability - Political Stability and Absence of Violence - Government Effectiveness - Regulatory Quality - Rule of Law - Control of Corruption
10	Balans werk en privé	- Gemiddeld aantal uren werk van de beroepsbevolking
11	Wonen	- Percentage dat aangeeft tevreden met de woning te zijn

Tabel 1: de dimensies van Brede Welvaart volgens de BWI en de bijbehorende variabelen.⁵⁸

Rijpma et alii hanteren de stelregel dat binnen elke dimensie ten minste één variabele betrekking heeft op het regionale schaalniveau (met uitzondering van de dimensie maatschappelijke betrokkenheid).⁵⁹ Mede vanwege deze keuze is de mogelijkheid tot toetsing op regionale schaal in deze thesis ontstaan.

De mogelijkheid tot toetsing op het verleden is, als eerder in de inleiding beschreven, ontstaan naar aanleiding van het werk van Lintsen en collega's.⁶⁰ In hun boek *De kwetsbare welvaart van Nederland* vindt een vergelijkend onderzoek plaats tussen de indexen van omstreeks 1850 en 2010.⁶¹ De auteurs baseren zich in dit werk op de Monitor Brede Welvaart: een publicatie van het CBS. Door de groeiende beschikbaarheid van data is hen mogelijk gemaakt te werken met de BWI, waardoor er sinds 2018 jaarlijks een CBS-rapport verschijnt dat inzicht biedt in de nationale stand van de Brede Welvaart.⁶² Het vergelijkende onderzoek van Lintsen et alii levert de volgende tabel aan uitkomsten op:

⁵⁸ Ibid, 8.

⁵⁹ Ibid.

⁶⁰ Lintsen e.a., *De kwetsbare welvaart van Nederland, 1850-2050: Naar een circulaire economie*.

⁶¹ Ibid., 36-37.

⁶² Centraal Bureau voor de Statistiek, "Monitor Brede Welvaart".

Thema	Indicator	± 1850	± 2010	OORDEEL over de verandering volgens de cns- methodiek
Kwaliteit van leven 'hier en nu'				
Bevolking	Omvang (aantal)	3.115.000	16.575.000	
Materiële welvaart en welzijn				
Materiële welvaart	Consumptieve bestedingen per Nederlander, constante prijzen (index 1850=100)	100	581	↑
	Inkomensongelijkheid, algemeen (Gini-coëff. 0-1)	0,48	0,32	↑
	Gender-inkomensongelijkheid (% verschil in uurlonen M/V)	?	19	↑
Welzijn	Tevredenheid met het leven (Score 0-10)	?	7,8	?
Persoonlijke kenmerken				
Gezondheid	Levensverwachting (jaar)	37	81	↑
Voeding	Lengte (cm)	165	(183)	↑
Huisvesting	Kwaliteit huisvesting (% sloppen)	30 à 50	<1	↑
	Drinkwatervoorziening (m ³ /Nederlander)	0	120	↑
Fysieke veiligheid	Slachtoffers van moord (aantal per 100.000 inw.)	0,8	(1,1)	↓
Arbeid	Werkloosheid (% beroepsbev.)	6,4	5,0	↑
Onderwijs	Scholing (aantal jaren)	3	(11)	↑
Vrije tijd	Vrije tijd (uren per week)	?	44,7	↑
Natuurlijke omgeving				
Biodiversiteit	MSA (% oorspronkelijke biodiversiteit)	73	(63)	↓
Luchtkwaliteit	SO ₂ (kg/Nederlander)	1,3	4	↓
	Broeikasgasemissies (ton CO ₂ /Nederlander)	1,2	10,6	↓
Waterkwaliteit	Drinkwatervoorziening (m ³ /Nederlander)	0	120	↑
Institutionele omgeving				
Vertrouwen	Gegeneraliseerd vertrouwen (% bevolking met voldoende vertrouwen)	?	67	↑
Politieke instituties	Democratie (democratie-index 0-100)	0,31	(39)	↑

Kwaliteit van leven 'later'				
Natuurlijk kapitaal				
Energie	Energieverbruik (TJ/Nederlander)	0,03	0,17	↓
Niet-fossiele grondstoffen	Bruto binnenlands verbruik (ton/Nederlander)	2,1	9,8	↓
Biodiversiteit	MSA (% oorspronkelijke biodiversiteit)	73	(63)	↓
Luchtkwaliteit	SO ₂ -emissies (kg/Nederlander)	1,3	4	↓
	Broeikasgasemissies (ton CO ₂ /Nederlander)	1,2	10,6	↓
Waterkwaliteit	Drinkwatervoorziening (m ³ /Nederlander)	0	120	↑
Economisch kapitaal				
Fysiek kapitaal	Voorraad economisch kapitaal/Nederlander (index 1850=100)	100	1046	↑
Financieel kapitaal	Bruto overheidsschuld (% bbp)	194	59	↑
Kennis	Voorraad kenniskapitaal (2010=100)	-	100	↑
Menselijk kapitaal				
Gezondheid	Levensverwachting (jaar)	37	81	↑
Arbeid	Werkloosheid (% beroepsbev.)	6,4	5,0	↑
Onderwijs	Scholing (aantal jaren)	3	(11)	↑
Sociaal kapitaal				
Vertrouwen	Gegeneraliseerd vertrouwen (% bevolking met voldoende vertrouwen)	?	67	↑
Politieke instituties	Democratie (democratie-index 0-100)	0,31	(39)	↑

Kwaliteit van leven 'elders'				
Welvaart				
Hulp	Ontwikkelingshulp (% BNI)	-	0,8	↑
Natuurlijk kapitaal				
Grondstoffen	Import van grondstoffen (ton/Nederlander)	0,4	12,9	↓

Legenda	
↑	Positieve ontwikkeling
↓	Negatieve ontwikkeling
↔	Niet positief/niet negatief
?	Onbekend

Afbeelding 4: De Monitor Brede Welvaart, 1850 versus 2010.⁶³

In dit vergelijkende onderzoek wordt een drievoud aan flagrante zaken zichtbaar. Allereerst valt op dat het inwoneraantal in 1850 significant lager is dan in 2010. Ten tweede zijn, over het geheel genomen, niet alle ontwikkelingen in de 160-jarige periode positief. Het beruchte oordeel 'vroeger was alles beter' wordt daarmee wellicht ten bescheiden dele bevestigd. De dimensie 'fysieke veiligheid' ontwikkelde bijvoorbeeld negatief. Ook in de dimensies die betrekking hebben op de natuur (omgeving en kapitaal) is een negatieve ontwikkeling te zien. Hierin is de klimaatverandering van de afgelopen 130 jaar, die door menselijk toedoen tot een crisis verworpen is, duidelijk zichtbaar.⁶⁴

Tot slot wordt duidelijk dat over meerdere indicatoren binnen de gestelde dimensies geen sluitende conclusies worden getrokken. Er was namelijk geen data beschikbaar over de stand van zaken in 1850. Cijfers over onder andere welzijn, vrije tijd, vertrouwen of materiële welvaart ontbreken vanwege het gebrek aan metingen. Ondanks dat er veel data bekend is, geeft dit blijk van een asymmetrische vergelijking.⁶⁵ Met inachtneming van de uitkomsten van het onderzoek van Lintsen en collegae, wordt duidelijk dat niet alle dimensies van de BWI 'werken' wanneer zij op het verleden worden getoetst. Uiteraard is dit niet verrassend omdat de index in 2016 is ontwikkeld. *De kwetsbare welvaart van Nederland* toont daarentegen aan dat onderzoek naar Brede Welvaart in de historie wel degelijk iets kan opleveren.

⁶³ Lintsen e.a., *De kwetsbare welvaart van Nederland, 1850-2050: Naar een circulaire economie*, 36–37.

⁶⁴ Universiteit Utrecht, “De klimaatcrisis”; Wageningen University Research, “Oorzaken klimaatverandering”.

⁶⁵ Kocka, “Asymmetrical Historical Comparison: The Case of the German Sonderweg on JSTOR”.

4.6 | Deelconclusie

In dit hoofdstuk zijn verschillende meetinstrumenten aan bod gekomen. Hierin is de evolutie van het denken over welvaart uit hoofdstuk II zichtbaar: vanaf de instrumenten die louter op economische aspecten waren gericht heeft er een ontwikkeling plaatsgevonden richting recentere instrumenten als het BLI en het op Nederland gerichte BWI. De BWI is vervolgens uiteengezet waarbij de dimensies en haar variabelen zijn weergegeven. De omslag naar historisch onderzoek middels de BWI is geïntroduceerd aan de hand van het werk van Lintsen et alii. Aangetoond is, dat implicaties van het werken met de BWI in historisch onderzoek voornamelijk te zien zijn in de beschikbaarheid van data.

In het volgende hoofdstuk (III) worden de resultaten van het eerste deel van het onderzoek uiteengezet. In een analyse van de achtergrond waartegen de bewoners van de vier geselecteerde straten in Utrecht en Nijmegen leefden worden dimensies van de BWI behandeld.

5 | HOOFDSTUK III

De stand van de welvaart in Nederland - 1840 tot 1910

In dit hoofdstuk wordt aan de hand van primaire en secundaire data de achtergrond geschetst waartegen de bewoners van de vier geselecteerde straten leefden. Grote maatschappelijke ontwikkelingen in deze periode na de Eerste Industriële Revolutie worden toegelicht aan de hand van voorbeelden.

5.1 | Post Eerste Industriële Revolutie: welvaart in economische zin

De mid-negentiende-eeuwse samenleving in Nederland is er een die door sommige historici gekenmerkt wordt als standenmaatschappij. Nederland verkeerde tot ongeveer 1840 in het stadium van vroegkapitalisme.⁶⁶ Grofweg was het land verdeeld in de aristocratie, hogere middengroepen en kleine burgerij, geschoolde en ongeschoolde arbeiders. De verdeling van deze groepen was niet bepaald gelijk: rond 1830 behoorde 10% tot de eerste, 5% tot de tweede groep en zo'n 85% van de bevolking kon worden geplaatst in de laagste categorie. Een groot deel van de mensen aan de onderkant van de sociale ladder leefde onder het bestaansminimum. Dat deze situatie nauwelijks verbeterde, is te zien in de kohieren die de hoofdelijke omslag bijhouden. Twee derde van de huishoudens in Rotterdam, Amsterdam en Dordrecht hoefde deze belasting niet te betalen, omdat ze dat simpelweg niet konden opbrengen. Deze categorie bestond uit arbeiders, bededen maar ook zelfstandige ambachtslieden zoals schoenmakers. Andere kleine zelfstandigen betaalde slechts een paar gulden per jaar.⁶⁷ Hierin is de dimensie Materiële welvaart (6) van de BWI te herkennen: op het gebied van het besteedbaar huishoudinkomen werd voor een groot deel van de bevolking laag gescoord.

In het beroemde werk *Het gebed van den onwetende* van Multatuli is de arbeidende klasse aan het woord over deze omstandigheden.⁶⁸ De grote kindersterfte leidt ertoe dat de vraag 'wat motte we met nóg een kind?' door 'moegestreden, vertwijfelde ouders' uit de arbeidersklasse bij ontdekking van een nieuwe zwangerschap geregeld zou zijn gesteld. Cru genoeg leidde de sterfte van een zuigeling echter tot financiële opbrengsten, blijkt uit het citaat van de Hilversumse dokter van Hengel (1811-1892)

"De kinderen stierven na twintig weken levens. "Onze Lieve Heer," zo sprak de vader, "heeft mij gezegend door die tweeling. Nu trek ik zestien gulden uit de begrafenis-bus en kan ik de huur van mijn aardappelland betalen."

Dat deze barre uitspraken en gedachten de revue passeerden is te verklaren bij het zien van de weekuitgaven van een knecht in een houtzaagmolen. Als vader van drie kinderen met een loon van zes gulden per week verdiende hij tamelijk bovengemiddeld. Ter (asymmetrische) vergelijking: een verpleegster werkzaam in één van de bedelaars- of veenkolonies te Drenthe verdiende f 1,48 per week, - met af en toe een extraatje door de verkoop van kleren van een gestorven patiënt.

⁶⁶ Brugmans, "De Arbeidende Klasse in Nederland in de 19e Eeuw", 58.

⁶⁷ Thimo A.H. De Nijs en Eelco Beukers, *Geschiedenis van Holland: 1795 Tot 2000* (Hilversum Verloren, 2003).

⁶⁸ Douwes, *Het gebed van den onwetende*.

Met in zijn zak het inkomen van zes gulden kon de molenknecht rekenen op de volgende kosten van het levensonderhoud:

Aan brood	f 1.57½
Aan hoofdspijs voor het middagmaal, 5 kop aardappelen, of 2 kop erwten, of 2 pond meel	„ 1.40
Aan zout	„ 0.07½
Aan boter, ½ ons daags (margarine bestaat nog niet)	„ 0.35
Aan vet, ½ ons daags	„ 0.35
Aan peper, azijn, mosterd, meel voor saus	„ 0.15
Aan koffie, 2 ons in de week	„ 0.26
Aan gebrande stroop	„ 0.03
Aan melk, ½ kan daags	„ 0.21
Aan karnemelk	„ 0.20½
Aan olie voor licht	„ 0.09
Aan zeep, stijfsel, blauwsel, droogwater	„ 0.20
Aan garen, band, sajete	„ 0.20
Aan contributie begrafenisfonds	„ 0.18
Aan schoolgeld voor één kind	„ 0.10
Aan tabak, scheren, soms een glas jenever	„ 0.40
Totaal	f 5.77½

Tabel 2: weekuitgaven van een knecht in een houtzaagmolen met drie kinderen en een inkomen van zes gulden per week.⁶⁹

Middels de tabel wordt inzichtelijk dat de contributie voor het begrafenisfonds een wezenlijk onderdeel uitmaakte van de uitgaven die een arbeider moest maken. Een uitkering uit de eerdergenoemde begrafenis-bus blijkt hierdoor een welkome bron van inkomsten. Daarnaast is de ogenschijnlijke harteloosheid van de door dokter van Hengel aangehaalde vader te verklaren door de uitgaven van de knecht, wanneer men let op het schoolgeld dat moest worden betaald voor één kind. Temeer gezien deze arbeider slechts f 0,22½ besteedbaar 'vermogen' opzij kon leggen voor zaken die bijdroegen aan welvaart in brede zin.⁷⁰ Hierbij specificeert Ter Haar in 1979 de volgende elementen:

- **Vlees**
- **Kleding**
- **Schoeisel**
- **Doktershulp**
- **Woning**
- **Brandstof**
- **Meubilair**
- **Ontspanning**
- **Feestdagen van de kinderen**

De dimensies Gezondheid (2) en Materiële welvaart (6) van de BWI komen hierin aan bod. Ook op het gebied van deze dimensies wordt laag gescoord als deze anekdote wordt gevolgd.

De periode 1840 - 1910 kan worden gekenmerkt door de massale groei. Allereerst door de bevolkingsgroei: tussen 1879 en 1910 groeide het aantal Nederlanders van 4 naar bijna 7 miljoen. Economisch was er sprake van schaalvergroting van de industriële activiteiten door onder andere technologische vernieuwingen. Hierdoor groeide de Nederlandse welvaart in economische zin aanzienlijk. De grote profiteurs van deze groei waren aanvankelijk de mensen in de hoge lagen van de

⁶⁹ Ter Haar, *Geschiedenis van de Lage Landen*, Deel 4:215, 193.

⁷⁰ Ibid.

samenleving. Nieuwe, succesvolle ondernemers voegden zich hierbij. Ook de nieuw opgekomen middenklasse-groepen profiteerden langzaamaan van de economische welvaarts groei. Het profiteren van die economische welvaartsstijging voor middengroepen (die bestonden uit onder meer arbeiders) leidde tot een verhoogde koopkracht, de verhoogde koopkracht leidde tot nog meer economische welvaartsstijging. Samen met een sterke verbetering in het onderwijssysteem droeg dit bij tot een groei in economische mogelijkheden en een door onderwijs gestimuleerd beter zelfbewustzijn. Ze lieten hun stem horen door middel van het samengaan in allerlei bewegingen die opkwamen voor het verbeteren van hun arbeidsomstandigheden.

Voor de groepen aan de onderkant van de samenleving was deze economische welvaartsstijging pas later voelbaar. Na 1900 konden de armste bevolkingsgroepen zich voor het eerst meer veroorloven dan hun ouders of grootouders. Uit deze resultaten komen de dimensies Onderwijs (3) en Materiële welvaart (6) naar voren. De aansluiting op de variabele(n) uit de BWI (tabel I) is hierbij niet sterk: vooral in de dimensie Onderwijs is de gevonden data niet overeenkomend.

Halverwege, en tegen het eind van de negentiende eeuw veranderde de samenstelling van de maatschappij enigszins. Een nieuwe groep van welgestelden kwam op: *de industriëlen*. Per 1840 profiteerde deze groep van de nieuwe impulsen die ontstonden uit bevolkingsgroei en industrialisatie. Economische vooruitgang hielp in het scheppen van nieuwe banen. Welvaart in enge zin steeg, waardoor er meer gekocht kon worden. Dit leidde tot de opkomst van middengroepen, wat zorgde voor een gecompliceerder stelsel van sociale verhoudingen dat niet langer louter gebaseerd was op standsbesef. Hieruit blijkt dimensie 6 uit de BWI.

Een van de gevolgen van het ontstaan van dit nieuwe stelsel was het wegvallen van sociale 'muren' tussen verschillende standen. Daardoor werd de kansrijkheid om te klimmen op de sociale ladder groter. Dit is terug te zien in de opkomst van arbeidersverenigingen. De beter betaalde, beter ontwikkelde arbeiders beginnen zich aaneen te sluiten. Dit creëerde bijvoorbeeld de Algemene Nederlandse Typografen Bond als eerste 'vereniging tot onderlinge bijstand' uit Amsterdam. Ook diamantarbeiders, schilders, timmerlieden, schuitenvoerders, metselaars verenigen zich naar goed voorbeeld. In 1840 smelten zij zich samen tot het *Algemeen Nederlands Werklieden Verbond* met 3400 leden.⁷¹ Dit sluit aan op de dimensie Maatschappij (9) van de BWI.

In lijn met de groeiende invloed van deze vakbonden vond er op 19 april 1874 een Paascongres plaats in het Haagse Diligentia. Dit congres, bijgewoond en georganiseerd door 200 afgevaardigden van allerlei arbeidersbewegingen, stond deels in het teken van een wet op de arbeid van kinderen.

Ondanks de verbeteringen in de leefomstandigheden van vele lagere sociale klassen blijkt dat vele van de aanwezigen met moeite in staat zijn geweest om de reiskosten op te hoesten. Honderden centen uit vrijwillige bijdragen maakten het mogelijk dat iedereen aanwezig was. Naast de aanwezigheid van de vakbondsafgevaardigden valt de aanwezigheid van veertien Kamerleden op. Het congres verandert in een demonstratie, waarbij het geluid van de lagere sociale klassen - zo men wil: het volk - tegen een georganiseerde achtergrond weerklinkt. De uitkomst van het congres - of de demonstratie - is een

⁷¹ Ter Haar, *Geschiedenis van de Lage Landen*, Deel 4:197.

eerste Kinderwet. Deze wet kan vanuit contemporain perspectief worden gekenmerkt door haar bescheiden reikwijdte. Echter bood zij grensverleggende beperkingen aan de exploitatie van kinderen onder de leeftijd van twaalf jaar. De Kinderwet van 1874 markeert de eerste stap in de ontwikkeling van sociale wetgeving, geënt op het verbeteren van de welvaart in brede zin.

Een enigermate parallel lopende ontwikkeling van sociale vooruitgang broeide omstreeks 1889. In deze periode was het de vrouw die haar positie in de wereld begon te verbeteren. Met Wilhelmina Drucker (1847-1925) als voorvechter ontkiemde een strijd voor 'het bevorderen van het maatschappelijk belang der vrouw en hare geestelijke en staatkundige ontwikkeling'.⁷² Samen met anderen richtte ze de Vrije Vrouwen Vereeniging (VJV) op. De VJV had onder meer als doel het behartigen van de belangen van vrouwen in de socialistische beweging.⁷³ Gesteund door de VJV en de daaruit opgerichte Vereeniging voor Vrouwenkiesrecht bracht 'Dolle Mina' Drucker tal van onrechtvaardigheden aan het licht:

- Veroordeling tot het moederschap
- Veroordeling tot het huwelijk
- De dubbele seksuele moraal
- De juridische benadeling van buitenechtelijke kinderen
- De juridische benadeling van de vrouw in het huwelijks- en afstammingsrecht
- Het verbod op het onderzoeken van vaderschap
- Economische onderworpenheid
- Ontoegankelijkheid in het verkrijgen van voorbehoedsmiddelen

Al deze onrechtvaardigheden beïnvloedden de eerdergenoemde geestelijke ontwikkeling van de vrouw, en hadden daarmee hun weerslag op de mate van Brede Welvaart die vrouwen ervoeren. Kenmerkend voor deze periode waarin de sociale grenzen nog maar net waren begonnen te vervagen, is dat de impact van de ongelijkheid verschilde. Zo bevond de doorsnee welgestelde vrouw zich thuis, alwaar zij zich stortte op het creatieve. Ze bracht haar tijd door met muziek (maken), handwerk en bezoeken brengen aan gelijkgestemden. Van deze vrouw werd verwacht dat ze zich bezighield met liefelijk onderhoud en een begerlijk uiterlijk. Een reclame-uiting uit de periode onderschrijft dit, waarbij er wordt aanbevolen om 'Pilules Orientales', een 'Oostersch krachtpoeder' te gebruiken ter bevordering van de vorming van het perfecte lichaam:

Afbeelding 5: reclame-uiting van de Pharmacie Francaise, mede gevestigd te Amsterdam.⁷⁴

⁷² Drucker, *Vrouwenarbeid in het verleden en in het heden: rede gehouden op de Algemeene Vergadering van den Nationalen Vrouwenraad in Nederland op 26 april 1906 te Groningen*.

⁷³ "Wilhelmina Drucker – biografie | Bekende vrouwen".

⁷⁴ Ter Haar, *Geschiedenis van de Lage Landen*, Deel 4:215, 215.

Dat de reclame uit afbeelding 6 niet voor de voltallige vrouwelijke bevolking in Nederland bestemd was bleek uit de beschrijvingen van het leven van de 'volksvrouw'.⁷⁵ Een citaat uit het werk van Ter Haar openbaart een andersoortige invulling van haar tijd:

'De volksvrouwen talen niet om taille en bovenlijf. Ze werken dag en nacht in ateliers, in fabrieken en thuis. Met de moed der wanhoop slaan zij zich door dagen vol armoede heen. Sommigen van hen zoeken in een werkplaats veren uit: van 6 uur in de morgen tot 10 uur in de avond. Afgezien van het eten tussendoor is dat 16 uur bij elkaar'.

Ook voor de 'volksman' was er niet vanzelfsprekend tijd voor een dagelijkse ontspannende activiteit. De druk van het harde werken leidt tot een zoektocht naar betaalbare verlichting. In de jaren '70 van de negentiende eeuw stijgen de liters in Nederland gestookte jenever tot 50 miljoen per jaar.⁷⁶ Ook kinderen raakten ermee in aanraking voor het 'kunstmatig opwekken van de werkzaamheid'. Aardappelen en jenever maken het hoofdvoedsel van de werkman uit.⁷⁷ Het onwenselijke gedrag dat volgde op dit overmatige alcoholgebruik leidde tot vele arrestaties:

'Alleen al in het keurige Den Haag worden jaarlijks 1200 dolgezopen kerels opgepakt'.

Op politiek-bestuurlijk vlak worden de arrestaties en bredere problematiek opgemerkt. De in 1881 aangenomen Drankwet, gericht op het beperken van de inname van sterke drank en het tegengaan van openbaar dronkenschap, zorgde ervoor dat het gebruik spoedig met een vijfde afnam.⁷⁸ Een andere reden van de afname zou de verbetering van het sociale klimaat zijn; een andere belangrijke dimensie in het verbeteren van de levenskwaliteit van de volksman.⁷⁹ Hierbij is dimensie 2, Gezondheid, uit de BWI te zien, als sluit de variabele niet aan.

5.2 | Voorbij economische welvaart

Naast de strikt economische welvaart was er omstreeks het gestelde tijdvak ook een ontwikkeling zichtbaar in andere manieren die bijdroegen aan het verbeteren van iemands levenskwaliteit. Een belangrijke stap in de verbetering van de arbeidsomstandigheden was de verkorting van de arbeidstijden naar acht uur per dag. De innovatie naar de *achturedag*, in combinatie met de stijgende koopkracht, zorgde ervoor dat er meer tijd kon worden besteed aan plezierigheden die bijdroegen aan mentale welvaart.⁸⁰ Denk hierbij aan het verenigingsleven, maar ook een groeiende mogelijkheid om een theater of bioscoop te bezoeken. De arbeidende klasse was hiertoe overigens pas in 1918 in staat.⁸¹ Dit is een directe aansluiting bij dimensie 10, Balans werk en privé uit de BWI. Ook de variabele komt overeen.

⁷⁵ Ter Haar, *Geschiedenis van de Lage Landen*, Deel 4:215.

⁷⁶ Ibid.

⁷⁷ Brugmans, "De Arbeidende Klasse in Nederland in de 19e Eeuw", 166.

⁷⁸ Cotten, "De geschiedenis van de Alcoholwet"; "Gevonden in Delpher - Wet van 28 Juni 1881 (Staatsblad no. 97) tot regeling van de kleinhandel in sterken drank en tot beteugeling van openbaren dronkenschap gelijk die wet luidt na de daarin, laatselijk bij de wet van 12 October 1904, Stbl. no. 230, aangebrachte wijzigingen (Drankwet)".

⁷⁹ Ter Haar, *Geschiedenis van de Lage Landen*, Deel 4:216.

⁸⁰ Karsten, "De Achturedag. Arbeidsverkorting in Historisch Perspectief. 1817 - 1919".

⁸¹ Blom en Lamberts, *Geschiedenis van de Nederlanden*, 2014.

Een andere bijdrage aan de verbetering van de levenskwaliteit is het beschavingsoffensief: geleid door de gegoede burgerij die zich bekommerde over 'het volk'. Het betrof een offensief waarin er werd gepoogd om allerlei zaken die (sociale) hygiëne en (mentale) gezondheid in de weg konden staan aan te pakken. Het doel: 'het volk' opvoeden tot gedisciplineerde arbeiders met een deugdzaam leven.⁸² Het beschavingsoffensief omvatte onder andere de eerdergenoemde campagnes tegen alcoholmisbruik of een verbetering van de arbeidsomstandigheden.

Het offensief werd ook gevoerd tegen de legitimatie van prostitutie. Marianne Klerck-van Hogendorp (1834-1909) verspreidde bijvoorbeeld in 1883-1884 drie brochures waarin ze opriep tegen reglementering van 'de ontzettende zonde die ons volk verteert'.⁸³ Klerck-van Hogendorp groeide op in een adellijk gezin in Den Haag. De sociaal hervormster was met deze achtergrond geen uitzondering op de drijvende krachten achter het beschavingsoffensief. Veelal werden dezen namelijk ontkiemd in gemeenschappen die bestonden uit gegoede, gestudeerde vrouwen.⁸⁴ Hieruit blijkt dimensie 9, Maatschappij. Specifieker de variabele 'Voice and Accountability' is terug te lezen.

5.3 | Het politiek-bestuurlijk bestel

Het beschavingsoffensief beperkte zich organisatorisch namelijk tot de lokale bezorgde elite. Ook op (landelijk) politiek niveau waren er grote ontwikkelingen zichtbaar. Om dimensie 9 van de BWI te bespreken wordt er een overzicht geschetst van de politiek-bestuurlijke stand van zaken in 1840-1910. In de Staten-Generaal klinkt het in de jaren zestig van de negentiende eeuw als volgt:

'Wij moeten de armenzorg kordaat gaan aanpakken en onder het toezicht brengen van de staat!' beslist de regering. Maar als dat nieuws bekend wordt, steekt er een storm van protesten op. Dat nooit. De hervormde en de katholieke kerk staan op de achterste benen. 'Staatsarmenzorg is ongrondwettig en strijdig met het kerkelijk belang!'

Het regeringsbesluit werd niet met open armen ontvangen. Nabij de achthonderd verzoekschriften worden ingediend bij de Tweede Kamer met de vraag of het armenwerk niet door de kerken mag worden blijven uitgevoerd.⁸⁵

'Neen!' antwoordde de regering. Thorbecke ziet de armoede niet louter als een zaak van liefdadigheid, maar als een gebrek in de maatschappij, waardoor een gezonde ontwikkeling niet mogelijk is. Door voor de armenzorg op de bres te staan, verzwakt Thorbecke de positie van de regering.⁸⁶

Ter Haar geeft met deze analyse blijk van een politiek-bestuurlijk inzicht dat relevant is in dit verhaal over Brede Welvaart. Armenzorg en liefdadigheid die top-down geregeld wordt is rond 1840 nog geen vanzelfsprekendheid. De grootste speler in de bijstand is in deze tijd de kerk, aangevuld met rond de 3700 (grotendeels vanuit de 'bourgeoisie' bestuurde) liefdadigheidsverenigingen. Op het punt waar de

⁸² Amsenga, "Het beschavingsoffensief van de negentiende eeuw".

⁸³ Klerck-Van Hogendorp, *Een Woord Aan de Vrouwen van Nederland*.

⁸⁴ Kruithof, Noordman, en De Rooy, *Geschiedenis van opvoeding en onderwijs. Inleiding, bronnen, onderzoek*, deel 'De deugdzaam natie. Het burgerlijk beschavingsoffensief van de Maatschappij tot Nut van 't Algemeen tussen 1784 en 1860.'

⁸⁵ Ter Haar, *Geschiedenis van de Lage Landen*, Deel 4:184.

⁸⁶ Ibid.

regering 'neen!' besluit wordt het langzamerhand duidelijk dat de kerk tekortschiet op sociaal gebied. Predikanten hebben niet voldoende in de gaten dat hun hulpbehoevenden (veelal arbeiders) behoefte hebben aan één of meerdere leiders. De kerk ziet armoede, volgens Ter Haar, niet voldoende als een economisch probleem.⁸⁷

Grondlegger van de Nederlandse parlementaire democratie en liberaal J. R. Thorbecke (1798-1972) zag de economische component van armoede wel. De staatsman vond het aan een 'beschaafde staat' verplicht om voor zijn armen te zorgen. De centralisering van het armenbeleid kwam terug in de ingrijpende grondwetswijziging van die plaatsvond onder zijn bewind.⁸⁸

Deze Grondwet van 1848 kan op hoofdlijnen gekenmerkt worden voor het thema *verantwoordelijkheid*. Ministers zijn verantwoordelijk voor het beleid, en de regering als geheel moest een eind maken aan de willekeur in het armenzorgbeleid. Ook aan de kerkelijke betutteling diende te worden geschaafd. Het resultaat was een plan voor de centrale regeling van armenzorg dat Thorbecke in 1851 afrondde.⁸⁹

De jaren na 1848 worden gekenmerkt door afwisselende periodes van gematigd liberale kabinetten (1848-1849, 1858-1862), conservatieve kabinetten (1853-1858 en 1866-1868) en liberale kabinetten (1849-1853, 1862-1866 en 1868-1872). Zowel in de liberale kabinetten als in de Tweede Kamer speelt Thorbecke een prominente rol.⁹⁰ Echter, na afronding van zijn plan voor de armenzorg viel zijn kabinet. De opvolging bestond uit een conservatieve christelijke stroom die besloot de kerk wederom de centrale rol te laten spelen in de uitvoering van armenbeleid. Een nieuwe Armenwet waarin de overheid niet langer een rol speelde werd in 1854 bekrachtigd.⁹¹

De periode 1872 - 1888 die hierop volgt staat in het teken van de zogenaamde Schoolstrijd en de strijd om het Kiesrecht. In 1870 vindt er een herziening van de Armenwet plaats. Duidelijk werd dat de kerken op zichzelf de armenzorg niet volledig konden dragen, waardoor gemeenten zeer dikwijls bij moesten springen.⁹² Ook in de periode na 1888 tot 1918 - die van de Antithese waarin de politieke scheiding tussen gelovigen en niet-gelovigen centraal stond - is er een herziening van de Wet geweest. Deze herziening van 1912 en de daarop volgende herziening van 1929 hebben er niet toe kunnen leiden dat de inhoud van kracht bleef tot de invoering van de Bijstandswet. Tot deze invoering in 1965 werd particuliere armenzorg daarmee als de beste methode beschouwd.⁹³

⁸⁷ Ter Haar, *Geschiedenis van de Lage Landen*, Deel 4:183.

⁸⁸ Bakker, "1854 | Thorbecke en de Armenwet"; Bosmans en Van Kessel, *Parlementaire geschiedenis van Nederland*, hfdst. 1.

⁸⁹ Ibid.

⁹⁰ "Periode 1815-1840: onder koning Willem I".

⁹¹ Bakker, "1854 | Thorbecke en de Armenwet"

⁹² Bakker, "1854 | Thorbecke en de Armenwet"

⁹³ Gerwen e.a., *Studies over zekerheidsarrangementen: Risico's, risicobestrijding en verzekeringen in Nederland vanaf de middeleeuwen*, 276-316.

5.6 | Deelconclusie

In dit eerste analyse-hoofdstuk is een beschouwing uiteengezet van de achtergrond waartegen de nader te behandelen straatbewoners van leefden. Duidelijk wordt, dat er grote ontwikkelingen plaatsvinden op voornamelijk sociaal-economisch en emancipatoir gebied. In de zoektocht naar beschikbare primaire en secundaire data is er gekeken naar aansluiting bij de dimensies van de BWI (tabel 1). Dimensies die terugkomen zijn Gezondheid (2), Onderwijs (3), Materiële welvaart (4), Maatschappij (9) en Balans werk en privé (10). Een verdere zoektocht naar het invullen van de BWI met historische bronnen zal worden gehouden in hoofdstuk IV. Hierin wordt allereerst een beschouwing gehouden van de demografische ontwikkelingen uit de periode. Daarna wordt de data uit de kohieren over de straatbewoners gepresenteerd.

6 | HOOFDSTUK IV

In dit hoofdstuk zal er worden ingegaan op de casus Utrecht en Nijmegen. Dit gebeurt door middel van een presentatie van allereerst primaire en secundaire bronnendata over het globale beeld van het leven in de steden. Hierna volgt de presentatie van de data die is voortgekomen uit het kohierenonderzoek en de daarop volgende levensloopenanalyse in de Priemstraat en Platenmakersstraat te Nijmegen en de Lange Nieuwstraat en de Heerenstraat te Utrecht.

6.1 | Demografische ontwikkelingen in de steden

De in hoofdstuk III beschreven post eerste industriële revolutie dient te worden afgeschilderd tegen de achtergrond van velerlei cijfers over Nederland als geheel, de steden Utrecht en Nijmegen en de provincies waarin ze liggen in het bijzonder. Daartoe wordt in deze paragraaf aan de hand van enkele demografische gegevens die inzicht geven over dimensies van de BWI, meer context geboden op het voorgaande. Met data uit de *Bevolkingsatlas van Nederland* worden verschillende dimensies uitgediept. In deze atlas worden parallellen getrokken van 1850, doorgaans per 50 jaar. Niet alle data uit dit werk is daarom relevant. Gekeken wordt er daarom naar de cijfers van 1850 ten opzichte van 1900.

Alvorens dieper in te gaan op deze dimensies wordt er ingegaan op algemene cijfers over de provincies Utrecht en Nijmegen. Omdat er van de steden zelf geen bruikbare en te vergelijken data te vinden is, wordt er op provinciaal niveau beschouwd.

6.1.1 | Bevolkingsomvang

Allereerst de bevolkingsomvang. Gelderland kan in 1850 als een van de dichter bevolkte provincies worden beschouwd, waar Utrecht achterblijft. In beide provincies groeit de dichtheid in de daarop volgende vijftig jaar, maar in Gelderland gaat dit sneller.

	1850	1900	1950
	aantal x 1000		
Groningen	185	296	460
Friesland	248	345	465
Drenthe	83	149	281
Overijssel	216	336	670
Flevoland			
Gelderland	365	567	1.078
Utrecht	153	254	573
Noord-Holland	472	961	1.843
Zuid-Holland	571	1.141	2.383
Zeeland	160	217	269
Noord-Brabant	393	554	1.243
Limburg	204	282	728
Nederland	3.084	5.107	10.027

Afbeelding 7: Bevolkingsomvang en dichtheid per provincie

1850-1950.⁹⁴

Wanneer er een niveau gedaald wordt op de centralisatieladder, valt op dat op gemeentelijk niveau Utrecht hoger in de lijsten staat dan de Gelderse gemeenten. Met 49.000 inwoners in 1850 staat zij op

⁹⁴ Nederlands Interdisciplinair Demografisch Instituut, *Bevolkingsatlas Van Nederland: demografische gegevens van 1850 tot heden*, 29.

de vierde plek van de tien grootste gemeenten qua inwoneraantal. Hieruit kan worden geconcludeerd dat er relatief gezien veel inwoners in of rondom de stad Utrecht moeten hebben gewoond.

De gemeente Nijmegen haalt de lijst van tien grootste gemeenten qua inwoneraantal in 1900 ook, wat ook duidt op stedelijke groei. Met 43.000 inwoners staat de gemeente Nijmegen op de negende plek in dat jaar. Utrecht is intussen al een stuk groter, met 102.000 inwoners.

	1850		1900		1950	
		x 1000		x 1000		x 1000
1	Amsterdam	224	Amsterdam	511	Amsterdam	836
2	Rotterdam	90	Rotterdam	319	Rotterdam	676
3	's-Gravenhage	72	's-Gravenhage	206	's-Gravenhage	559
4	Utrecht	49	Utrecht	102	Utrecht	193
5	Leiden	37	Groningen	67	Haarlem	162
6	Groningen	34	Haarlem	64	Eindhoven	141
7	Haarlem	26	Arnhem	57	Groningen	137
8	Maastricht	25	Leiden	54	Tilburg	120
9	Leeuwarden	24	Nijmegen	43	Nijmegen	111
10	's-Hertogenbosch	22	Tilburg	41	Enschede	107

Afbeelding 8: Tien grootste gemeenten wat betreft inwonertal op 1 januari 1850, 1900 en 1950.⁹⁵

6.1.2 | Sterftcijfers

Terug naar het provinciale niveau wordt er gekeken naar het tweede demografische aspect: sterfte. In een vergelijkende tabel blijkt dat het sterftcijfer in beide provincies tamelijk gemiddeld was ten opzichte van de rest van Nederland. In het Gelderland van 1850 lag dit getal met 21,4 per duizend inwoners iets lager dan de 22,6 per duizend inwoners van de provincie Utrecht. Vijftig jaar later, in 1900, waren deze cijfers in heel Nederland lager. Ook in de geselecteerde provincies is een daling zichtbaar. In verhouding daalde het sterftcijfer in Utrecht sneller dan in Gelderland: van 22,6 naar 18 vergeleken met een daling van 21,4 naar 18,2. Een verklaring hiervoor zou kunnen zijn dat Utrecht een strenger hygiënebeleid voerde. Ook zou het zo kunnen zijn dat er in Gelderland vanwege het kleinere inwoneraantal in haar grote steden (Arnhem en Nijmegen, zie afbeelding 8) minder toegang was tot goede zorg. Echter moet het voorbehoud worden genomen dat een sluitende verklaring niet gevonden is.

	1850	1900	1950
	per 1000 inwoners		
Groningen	18,3	16,6	7,9
Friesland	19,4	16,4	9,1
Drenthe	20,3	18,1	6,7
Overijssel	21,6	18,8	7,4
Flevoland			
Gelderland	21,4	18,2	7,8
Utrecht	22,6	18,0	8,0
Noord-Holland	27,4	16,9	7,8
Zuid-Holland	28,2	17,1	7,2
Zeeland	27,8	18,4	8,5
Noord-Brabant	19,7	21,5	7,1
Limburg	21,5	20,0	7,0
Nederland	23,7	18,0	7,6

Afbeelding 9: bruto sterftcijfer per provincie 1850-1950.⁹⁶

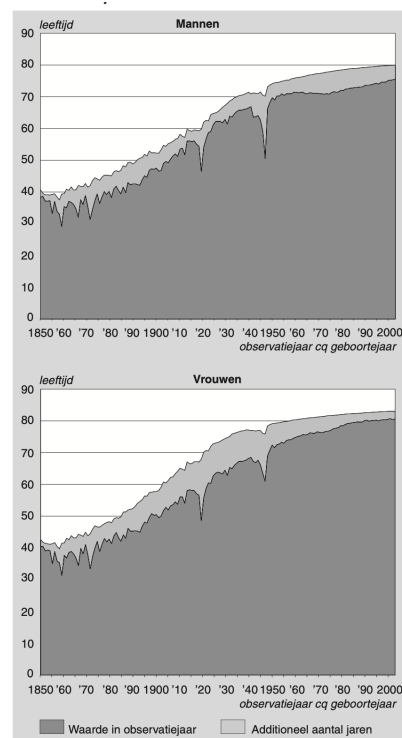
⁹⁵ Nederlands Interdisciplinair Demografisch Instituut, *Bevolkingsatlas Van Nederland: demografische gegevens van 1850 tot heden*, 36.

⁹⁶ *Ibid*, 99.

6.1.3 | Levensverwachting bij de geboorte

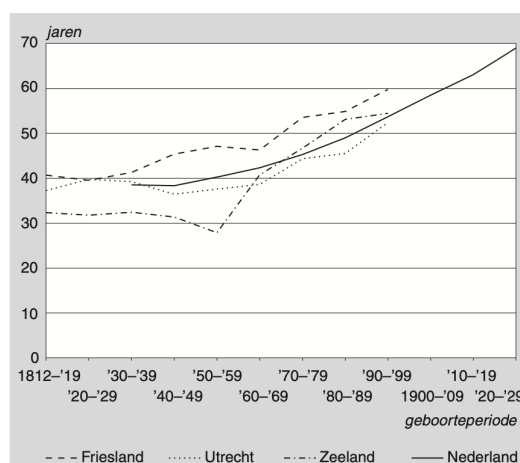
In de BWI kan men onder de tweede dimensie 'Gezondheid' de variabele 'Levensverwachting bij de geboorte' vinden. Over de periode 1840-1910 blijkt dat de ontwikkeling op nationale schaal hiervan in een stijgende lijn gaat:

Afbeelding 10: Levensverwachting bij de geboorte 1850-2000.⁹⁷

Wanneer er gekeken wordt naar de provinciale schaal blijkt de data veel beperkter. De informatievoorziening aangaande de volksgezondheid was tot aan het begin van de twintigste eeuw 'droevig gesteld', schrijven van Poppel et alii.⁹⁸ Deze onderzoekers vinden beperkte data uit de negentiende eeuw, en trekken een parallel tussen Utrecht, Zeeland en Friesland. Daaruit blijkt dat Utrecht onder het Nederlandse gemiddelde zit als het aankomt op de gemiddelde levensduur. Over de Gelderlander is geen data voorhanden geweest in dit onderzoek.⁹⁹

Afbeelding 11: ontwikkeling van de gemiddelde levensduur naar provincie per geboorteperiode, mannen en vrouwen 1812-1929.¹⁰⁰

⁹⁷ Van Poppel e.a., "Hoe Lang Leefden Wij?: Veranderingen in de Levensduur En Het Doodsoorzakenpatroon van de Nederlander in de Laatste Anderhalve Eeuw", 16.

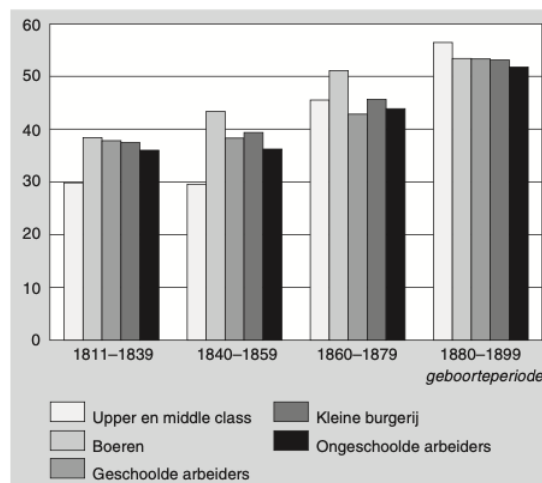
⁹⁸ Ibid., 13.

⁹⁹ Ibid., 21

¹⁰⁰ Ibid.

Hoofdstuk III van deze thesis begon met het statement dat Nederland in de periode 1840-1910 gekenmerkt kan worden als standenmaatschappij. Dat de gemiddelde levensduur verschilt afhankelijk van iemands stand blijkt uit de volgende afbeelding:

Afbeelding 12: gemiddelde levensduur naar sociale klasse vader, geboorteperiode kind, mannen en vrouwen samen, 1811-1899.¹⁰¹

Te zien is dat de levensduur van de Upper en middle class niet vanzelfsprekend de langste levensduur heeft in de periode 1840-1859 en 1860-1879. Een verklaring hiervoor kan zijn dat er in hogere sociale klassen minder lang en minder frequent borstvoeding werd gegeven. Deze data komt vooral uit agrarische provincies. De Upper en middle class woonde doorgaans in steden, waarbij het risico op infectieziekten groter was. Contact met personeel of andersoortige burgers uit andere klassen was in de stedelijke situatie onvermijdelijk.

Voorts is te zien dat de gemiddelde levensduur stijgt voor alle klassen en langzamerhand minder verdeeld wordt. Dit lijkt samenhang te hebben met het wegvallen van de in hoofdstuk III beschreven sociale 'muren': verschillende 'soorten' burgers trekken op verschillend gebied gelijk op. Zo lijkt het ook op het gebied van de gemiddelde levensduur te zijn gegaan.

De Bevolkingsatlas van Nederland biedt verdere provinciale inzichten. Zo blijkt dat één op de vier zuigelingen in Utrecht sterft rond de periode 1870. Dit verbetert in de laatste decennia van de 19e eeuw.¹⁰² In het midden van de 19e eeuw vertoont het sterftecijfer in het westen van Nederland aanzienlijke tegenstellingen ten opzichte van de rest van het land. In gebieden, zoals de provincies Noord- en Zuid-Holland en het laaggelegen westelijke deel van Utrecht, overlijden jaarlijks dertig tot veertig per 1000 inwoners.

Daarentegen is de sterfte in Friesland en bepaalde delen van Gelderland en Brabant slechts de helft van die in het westelijke deel. Toch zijn er ook in de gebieden buiten het westen enkele afwijkende gevallen, die verklaard kunnen worden door de aanwezigheid van instellingen zoals gestichten, kazernes, gevangenissen en weeshuizen. Hier leidt de aanwezigheid van ongunstige omstandigheden en de (te) hoge concentratie van mensen tot een verhoogd sterftecijfer.

¹⁰¹ Van Poppel e.a., “Hoe Lang Leefden Wij?: Veranderingen in de Levensduur En Het Doodsoorzakenpatroon van de Nederlander in de Laatste Anderhalve Eeuw”, 20.

¹⁰²

Een verdere demografische zoektocht in de provincies, gemeenten of zelfs steden die overeenkomt met de variabelen uit de BWI-tabel levert geen bruikbare data op. Elementen als Subjectief Welzijn (1), Milieu (4), Sociale connecties en vertrouwen (8) en Wonen (11) en Onderwijs (3) zijn over de periode nauwelijks in data te vatten, aangezien deze te incompleet is voor het centrale, provinciale of gemeentelijke beeld. Temeer gezien de inhoud van de variabelen. Deze zijn in 2016 opgesteld en bevatten standaardisaties en indexen van data die in 1840-1910 nog niet bestonden. De Living Planet Index of een PISA score zijn niet te fabriceren, voornamelijk ook vanwege de omvang van deze studie.

Een poging om dit 'gat te dichten' met andersoortige data wordt daarom gedaan in de volgende paragrafen. Hierbij zal worden ingegaan op de uitkomsten van het onderzoek aan de hand van de kohieren, om zo een beeld te geven van enkele dimensies van de Brede Welvaart op microniveau.

6.2 | Levensloopontwikkelingen van de straatbewoners

In deze paragraaf zal de data worden gepresenteerd die het resultaat is van een uitgebreide doorgang door gemeentelijke kohieren. Deze data is een selectie uit 771 hoofden der huishouden. Van al deze bewoners is gekeken naar het aantal bewoners dat in 1889, 1899, 1909 en 1919 op hetzelfde adres zijn blijven wonen, en waarvan de inkomstenbelasting over deze drie jaren kan worden vergeleken. Data over de jaren hiervoor ontbreekt vanwege de ontoegankelijkheid ervan in de gemeentelijke archieven.

De inkomstenbelasting van de bewoners geldt als het uitgangspunt van de data. Dit is dan ook waar de kohieren om draaien: het noteren van de belastingklasse waarin de stadsbewoners vallen en het bijhouden van de binnenkomende betalingen aan de gemeente. Aangezien de inkomstenbelasting op zichzelf over de stand van de Brede Welvaart onvoldoende zegt - dit zou immers teveel op meetinstrumenten als het BBP lijken - is gepoogd meer informatie te verzamelen over de straatbewoners via onder andere Open Archieven. Er werd gezocht op basis van de volgende criteria:

NAW-gegevens

- Achternaam
- Initialen
- Volledige naam
- Huisnummer

Demografische en Brede Welvaartsdimensies

- Beroep
- Geloof
- Geslacht
- Huwelijkse staat
- Aantal kinderen

Financiële aspecten:

- Belastingklasse
- Inkomensbelasting in guldens

De resultaten van het aanvullende onderzoek over de demografische en Brede Welvaartsdimensies bleken beperkt en gefragmenteerd. Wat er gevonden is wordt in de volgende delen per straat gepresenteerd.

6.2.1 | Herenstraat (U)

De zoektocht door de kohieren leverde voor de Herenstraat (die overigens in 1889 en 1899 nog wordt gespeld als Heerenstraat of Heerestraat) 145 adressen op. Hieruit bleven uiteindelijk vijf bewoners over waarbij de inkomstenbelasting in de drie perioden (1889, 1899 en 1909) bekend was. Het gaat hier om de volgende hoofden der huishoudens:

#	Achternaam	Suffix	Initialen	Jaartal	Huisnr.	Vrouw	Huwelijk	Klasse	Inkomensbelasting	# kinderen
1	Koelesmid		W. F. A.	1889	415/16			11	39,52	
				1899	10	Ja	Weduwe	11	73,5	
				1909	10	Ja	Weduwe	15	116	
2	Vermeulen		J. H.	1889	424			2	3,87	
				1899	32			2	4,5	
				1909	11bis			3	10,36	
3	Wesselink		G. P.	1889	425			13	56,57	
				1899	34			13	106,5	
				1909	13			18	181,28	
4	Wiesman		J. H.	1889	421			11	39,52	
				1899	24			16	180	
				1909	24		Gehuwd	13	83,68	1
5	Wilbrink	Mej.	J. B.	1889	1202	Ja		4	8,13	
				1899	13	Ja		4	12,75	
				1909	13	Ja	Gehuwd	8	34,56	1

Uit deze tabel wordt allereerst duidelijk dat het systeem van huisnummering tussen 1889 en 1899 is gewijzigd. Voorts zijn J.H. Vermeulen en G. P. Wesselink binnen de straat verhuisd. Van de vijf personen zijn er twee waarvan bekend is dat het vrouwelijke hoofden van de huishoudens waren. Ten opzichte van de 771 adressen is dat een unicum, aangezien daarvan slechts 11% vrouw is.

Het verschil tussen klassen en de daarbij behorende inkomstenbelasting in één straat is tamelijk groot. Op het gebied van belastingklassen is zichtbaar dat, met uitzondering van J. H. Wiesman, iedereen in klasse steeg. J. H. Vermeulen steeg slechts een enkele klasse, waar dit bij bijvoorbeeld J. B. Wilbrink vier klassen werden in een periode van 10 jaar. Het aantal kinderen was beperkt gedocumenteerd, en op basis van deze tabel kan hierover geen conclusie worden getrokken. Hetzelfde geldt voor de huwelijkse staat van de bewoners. Tot slot valt de stijging van het vermenigvuldigingcijfer van de inkomstenbelasting op: waar W. F. A. Koelesmid in 1889 voor klasse 11 *f* 39,52 betaalde, was dit 10 jaar later al *f* 73,5. De reden hiervoor is gemeentelijk beleid op de heffing van inkomstenbelasting, dat onderhevig is aan politieke en economische conjuncturen als inflatie.

Een aanvulling op deze gegevens die werd gezocht in onder andere Open Archieven beperkte zich tot enkele resultaten. Zo werd duidelijk over G. P. Wesselink dat het gaat om Gilles Pieter Wesselink, die de titel Doctor draagt. Wesselink droeg in vergelijking met zijn burens tamelijk veel inkomstenbelasting af. Zijn titel zou hier wellicht mee te maken kunnen hebben. Daarnaast werd duidelijk dat hij als beroep in 1889 militair is geweest. Het zou mogelijk zijn dat hij vanwege de toen geldende Dienstplicht in het leger heeft gediend. Hierover is echter geen verdere informatie gevonden. Een tweede resultaat werd gevonden bij J. H. Wiesman. Over hem is bekend dat hij ook militair was. Hij maakte deel uit van de reserveofficieren van de infanterie, blijkt uit een registratie in het Stamboek Officieren van de Landmacht.

6.2.2 | Lange Nieuwstraat (U)

Het selecteren van bewoners in de Lange Nieuwstraat te Utrecht leverde 11 resultaten van bewoners op, waarvan de inkomstenbelasting in de drie perioden (1889, 1899 en 1909) bekend was. Ditmaal gaat het om de volgende hoofden der huishoudens:

#	Achternaam	Initialen	Jaartal	Huisnr.	Vrouw	Huwelijk	Klasse	Inkomstenbelasting	# kinderen
1	de Haart	H. C.	1889	325	Ja		11	26,34	
			1899	117			11	73,5	
			1909	117	Ja	Ongehuwd	13	84,32	
2	Endlich	G. B.	1889	497			15	79,82	
			1899	37			19	294	
			1909	37			10	50,84	
3	Heetveld	A. J.	1889	457ben			2	3,87	
			1899	105			2	4,5	
			1909	91			2	7,04	
4	Koch	J. J.	1889	452ben			1	2,32	
			1899	73			7	31,5	
			1909	73			10	50,84	
5	Loran	Th. M.	1889	500	Ja	Weduwe	5	7,2	
			1899	31			5	18	
			1909	31		Gehuwd	10	49,56	2
6	Nuhn	J. P. G.	1889	322			2	3,54	
			1899	123			2	4,5	
			1909	123		Gehuwd	6	22,59	2
7	Untersander	P.	1889	598			7	17,82	
			1899	56			7	31,5	
			1909	56			10	50,84	
8	van Geelkerken	A.	1889	572			2	2,32	
			1899	38			4	12,75	
			1909	38			5	18,3	
9	van Loghem	C.	1889	558			7	17,82	

			1899	32		7	31,5	
			1909	32	Gehuwd	10	49,56	2
10	van Woudenberg	A.	1889	694		7	11,88	
			1899	88		7	31,5	
			1909	88	Gehuwd	4	13,18	1
11	Verspuij	J.	1889	480		3	5,81	
			1899	45		1	1,5	
			1909	45		3	10,36	

Ook uit deze tabel blijkt, net als in de Herenstraat, dat de huisnummers in de Lange Nieuwstraat tussen 1889 en 1898 zijn veranderd. Duidelijk wordt dus dat dit stads(deel)breed is ingevoerd. In deze straat zijn de bewoners op A. J. Heetveld na allemaal in hetzelfde huis, in dezelfde straat blijven wonen gedurende de periode van 30 jaar. Uit deze selectie komen twee vrouwelijke hoofden des huishoudens naar voren. Th. M. Loran lijkt opnieuw te zijn gehuwd na weduwe te zijn geworden vóór 1889. H. C. de Haart blijkt een ongehuwde vrouw.

Op het gebied van belastingklassen blijkt dat acht van de elf geselecteerde bewoners naar een hogere klasse is gegaan. A. J. Heetveld is gedurende de dertig jaar in de behandelde jaren in klasse 2 gebleven. Voor J. Verspuij, A. van Woudenberg en G. B. Endlich geldt dat zij naar lagere klassen zijn gegaan (en soms toch weer naar een hogere). Ook hier is een stijging van het vermenigvuldigingscijfer van de inkomstenbelasting zichtbaar. Zo betaalde P. Untersander in 1889 *f* 17,82 in klasse 2, waar hij in 1898 in diezelfde klasse *f* 31,5 betaalde.

Aangezien het dezelfde kohieren betreft als de Herenstraat, is ook hier geen conclusie te trekken uit de huwelijkse staat en het aantal kinderen voor de welvaart van de straatbewoners. Het verdere onderzoek in de databases geeft hier meer resultaat. Voor bijna iedere bewoner is er aanvullende data gevonden. Dit leidt tot de volgende resultaten:

#	Achternaam	Initialen	Voornaam	Beroep	Geloof	Overig
1	de Haart	H. C.	Hendrica Christina	-	-	
2	Endlich	G. B.	Georg Bernard	-	-	
3	Heetveld	A. J.	Aris Johannes	Behanger	-	
4	Koch	J. J.	Jacob Johan	-	-	
5	Loran	Th. M.	-	-	Hervormd	
6	Nuhn	J. P. G.	Johan George Petrus	Bakker	Rooms-katholiek	
7	Untersander	P.	Petrus 'Pieter'	Bode/levensverzekeraar	Rooms-katholiek	
8	van Geelkerken	A.	Arnoldus	Conciërge militair logement	-	In 1852 geboren, gepensioneerd tussen 1900 en 1912.
9	van Loghem	C.	Cornelis	-	-	Op 76-jarige leeftijd overleden
10	van Woudenberg	A.	-	-	-	
11	Verspuij	J.	Johannes	Kapper	-	

Uit deze data valt een aantal zaken op. Allereerst blijkt dat Aris Heetveld met zijn beroep als behanger niet hoger dan klasse 2 kwam. Johan Nuhn heeft als Rooms-katholieke bakker belastingklasse 6 gehaald in 1909, wat geen hele hoge is. Pieter Untersander verdiende als bode/levensverzekeraar meer dan een bakker, blijkt uit de klasse 10 die hij in 1909 betreden had. Van Geelkerken zat met de baan als conciërge tussen een bakker en een behanger in. Het beroep van kapper leverde Verspuij ook geen bijzonder hoge klasse aan inkomstenbelasting op. Over het geloof en de aanvullende informatie is te weinig data beschikbaar om conclusies te trekken op basis van de bruikbare data uit deze straat.

6.2.3 | Platenmakersstraat (N)

Bij het behandelen van de kohieren uit Nijmegen viel op dat de data andersoortig werd bijgehouden. Gemeenten hadden hun eigen standaardisatie van het bijhouden van de inkomstenbelasting. In de eerste twee kohieren van 1889 en 1898 werd er bijvoorbeeld geen huisnummer genoteerd. Ook werd het geslacht niet genoteerd, en werd de klasse niet altijd vergezeld door een uitleg over hoeveel inkomstenbelasting dit bedroeg. De fragmentatie van de data op zichzelf, maar ook ten opzichte van de reeds verzamelde data uit Utrecht leidde er daarom toe dat voor sommige bewoners de gegevens uit 1919 ook werden meegenomen. Hiermee kan het beeld iets worden verbreed. De verzameling van hoofden per huishouden die over meerdere jaren werden vastgelegd voor de Platenmakersstraat te Nijmegen leidt tot de volgende tabel:

#	Achternaam	Initialen	Jaartal	Huisnr.	Vrouw	Huwelijk	Klasse	Inkomstenbelasting	# kinderen
1	Brinkhoff	H. H.	1889					12,5	
			1899				26		
			1909	5				47,5	
			1919	5				30,94	
2	Hekking	M. A. T. D.	1889					117,5	
			1899				84		
			1909	31				117,5	
			1919	31				2158,75	
3	Thijssen	F. P.	1889					167,5	
			1899				154		
			1909	11				105	
			1919					-	
4	Verweij	J. A.	1889					-	
			1899				6		
			1909	25				12,5	
			1919					-	
5	Wessels	G.	1889					12,5	
			1899				14		
			1909	32				15	
			1919					-	-

6	Wijnen	W. F. A.	1889				-	-	
			1899				84		
			1909	3				130	
			1919	3			77	526,41	1

De zes hoofden per huishouden die hieruit gevonden zijn, zijn lastig te determineren op basis van inkomsten. Omdat de gegevens voor 1899 op basis van klasse zijn, waarbij data over de specificatie van de geheven inkomstenbelasting missen, kan moeilijk een beeld worden geschetst over de vier perioden. Wat wel opvalt, is dat M. A. T. D. Hekking in 1919 significant meer inkomstenbelasting moest betalen ten opzichte van 1889 en 1899. Hetzelfde geldt voor W. F. A. Wijnen, waarbij er een duidelijk verschil is tussen 1909 en 1919.

Als het aankomt op de verdere verzameling van aanvullende data via Open Archieven en andere zoekbronnen, is er ook weinig te concluderen. Over drie straatbewoners is iets te vinden. Zo blijkt dat H. H. Brinkhoff in 1919 slager van beroep was. M. A. T. D. Hekking is in datzelfde jaar wijnhandelaar, en lijkt hiermee een goed inkomen te hebben ten opzichte van zijn mede-straatbewoners. Van W.F.A. Wijnen is in 1919 in het kohier genoteerd dat hij tandarts van beroep is en één kind heeft. Ook zijn inkomstenbelasting is hoog ten opzichte van andere bewoners uit deze selectie.

6.2.4 | Priemstraat (N)

Voor de laatst onderzochte straat is er een viertal aan resultaten naar voren gekomen. Ook in deze kohieren bleven een aantal zaken, zoals het aantal kinderen, onvermeld. Ook hier is in 1899 alleen data over de belastingklasse bekend, waardoor opnieuw 1919 als 'controlejaar' is meegenomen. Dit leidt tot de volgende resultaten:

#	Achternaam	Initialen	Jaartal	Huisnr.	Vrouw	Huwelijk	Klasse	Inkomstenbelasting	# kinderen
1	Smits-Janssen	W. H.	1889					12,5	
			1899				20		
			1909	12	Ja	Weduwe		2,5	
			1919						
2	Uijen	H.	1889					22,5	
			1899				26		
			1909	17				47,5	
			1919	17				47,5	
3	Heijer-Alstadt	J. G.	1889				5		
			1899		Ja	Weduwe	6		
			1909	45				12,5	
			1919						
4	Gustenhoven	J. F. J.	1889						
			1899				6		
			1909	9				12,5	
			1919	9				30,94	

In de Priemstraat te Nijmegen zijn twee vrouwen geselecteerd, die beide in 1909 weduwe waren. Op het gebied van inkomstenbelasting valt wederom weinig te concluderen. Bij H. Uijen is een stijging te zien tussen 1889 en 1909, waarna hij in 1919 hetzelfde bedrag aan inkomstenbelasting moet betalen. Dit geldt ook voor J. F. J. Gustenhoven, hoewel er voor deze persoon data uit 1889 ontbreekt.

De aanvullende data leert ons enkele nieuwe zaken over iedere persoon. Bij Smits-Janssen gaat het om Elisabeth W. H. Smits, die in 1909 haar naam veranderde van Smits naar Smits-Janssen. In datzelfde jaar is genoteerd dat ze weduwe is. Waarschijnlijk heeft haar huwelijk en het overlijden van haar huwelijkspartner tussen 1889 en 1909 plaatsgevonden.

Bij Uijen gaat het om de voornaam Hendrikus. Hij was horlogemaker van beroep. Hij betaalde van het viertal de meeste inkomensbelasting, maar de conclusie dat het beroep van horlogemaker veel geld opleverde kan op deze kleine selectie niet worden getrokken.

J. G. Heijer-Altstadt heet Joannes Georgius van voornaam. De in het kohier genoteerde persoon is zijn weduwe, die voor de gemeente dus Weduwe J. G. Heijer-Altstadt heette. Zij was koffiehoudster en betaalde relatief weinig inkomstenbelasting ten opzichte van andere bewoners. Tot slot blijkt dat J. F. J. Gustenhoven kastelein van beroep was, en Johannes Franciscus Jozephus heette. Zijn inkomen kan op basis van deze vier hoofden des huishoudens ook als hoog worden beschouwd. Deze conclusie kan echter niet sluitend worden getrokken, omdat de aantallen bewoners te klein is.

6.3 | Deelconclusie

In dit hoofdstuk zijn allereerst demografische gegevens en de data uit de kohieren gepresenteerd. Hiermee werd gepoogd te onderzoeken wat de stand van de Brede Welvaart is op meerdere niveaus. De beschikbare data over Nederland, de provincies, de gemeenten, de steden en de straten is hier uiteengezet. Hieruit kan in brede zin de conclusie worden getrokken dat er voor het gestelde tijdvak te weinig data beschikbaar is om, met de onderzoeksmethode die in dit werk is gebruikt, invulling te geven aan de dimensies van de BWI. Een verdere uitwerking van deze constatering zal worden gedaan in de Conclusie (7).

7 | CONCLUSIE

In dit onderzoek is er gekeken naar de toepasbaarheid van de Brede Welvaartsindicator op de periode 1840-1910 in Nederland. Specifiek is er ingegaan op vier straten in de steden Utrecht en Nijmegen. Dit onderzoek is gestart met als doel het combineren van drie wetenschappelijke trends: het werken met gedigitaliseerde historische data, de herziene visie op welvaart en het onderzoeken van Brede Welvaart vanuit een historisch perspectief. Hiertoe is aan de hand van voornamelijk gedigitaliseerde data onderzoek gedaan naar de betekenis van welvaart en de toepasbaarheid van de data op de BWI.

Dit is gedaan aan de hand van de volgende hoofdvraag:

In hoeverre is het mogelijk om een historisch Brede Welvaartsonderzoek uit te voeren op straatniveau over de periode 1840-1910 in Utrecht en Nijmegen aan de hand van de Brede Welvaartsindicator?

Uit de analyse blijkt dat het uitvoeren van dit historisch Brede Welvaartsonderzoek beperkt mogelijk is aan de hand van de BWI. Gesteld kan worden, dat de resultaten zodanig onvolledig invulling geven aan de dimensies en de daarbij behorende variabelen dat een volledige toepassing van het meetinstrument voor de casus niet werkt. De resultaten uit dit onderzoek behelzen de volgende dimensies:

#	Dimensie	Behandeld in	Resultaten
1	Subjectief welzijn	-	Data onbeschikbaar
2	Gezondheid	HIII	Data beschikbaar
3	Onderwijs	HIII	Data beperkt beschikbaar
4	Milieu	-	Data niet beschikbaar
5	Veiligheid	-	Data niet beschikbaar
6	Materiële welvaart	HIII, HIV	Data beschikbaar
7	Banen	HIII	Data beperkt beschikbaar
8	Sociale connecties en vertrouwen	-	Data niet beschikbaar
9	Maatschappij	HIII	Data beperkt beschikbaar
10	Balans werk en privé	HIII	Data beperkt beschikbaar
11	Wonen	-	Data niet beschikbaar

Ondanks dat er verschillende dimensies terugkomen in het onderzoek, is over een aantal dimensies geen data te vinden. Daarbij moet worden opgemerkt dat een vervolgonderzoek ervoor zou kunnen zorgen dat er ook over de ontbrekende dimensies metingen kunnen worden gedaan. Zeker ook wanneer dit onderzoek zich niet louter richt op de vier straten, waarbij de beperkingen door gebrekkige data groot zijn gebleken.

Vervolgens werden de volgende twee deelvragen gesteld:

1. *Tegen de achtergrond van welke maatschappelijke ontwikkelingen tussen 1840 en 1910 speelt het leven van de geselecteerde bewoners zich af?*
2. *Welke aspecten van Brede Welvaart zijn er zichtbaar voor de bewoners van de vier geselecteerde straten in Nijmegen en Utrecht in de periode 1840-1910 en wat zegt dit over hun welvaartsontwikkelingen?*

In hoofdstuk III werd ingegaan op de eerste hoofdvraag. Hieruit kwam naar voren dat de periode in het teken stond van de tijd na de Eerste Industriële Revolutie. Nederland bleek aanvankelijk standenmaatschappij die uitgroeide tot een maatschappij waarin meer gelijkheid ontstond. Hiervoor werd door verschillende groepen gestreden middels allerlei emancipatoire initiatieven. De groeiende stem van de arbeidende klasse, haar vereniging, de vrouwenbeweging die ontstaat en de initiatieven uit hogere kringen voor het verbeteren van de levenskwaliteit zijn hier voorbeelden van. Deze ontwikkelingen vonden plaats tegen een groeiende economische welvaart, een verbetering van de arbeidsomstandigheden en een stijging van de koopkracht. Voorts is er veel aandacht besteed aan de armenzorg, waar geschetst is hoe op politiek-bestuurlijk vlak deze ontwikkeling stakte door het aantreden van een nieuwe regering.

De tweede deelvraag werd behandeld in hoofdstuk IV. Uit de analyse blijkt allereerst dat er middels de demografische gegevens die beschikbaar waren enkele dimensies van de BWI kunnen worden ingevuld. Zo komt de dimensie Gezondheid hier aan bod. Andere bruikbare data die de vergelijking over het tijdvak behelsden bleek onbeschikbaar. Daarna werd ingegaan op de straatbewoners middels de data uit de kohieren. Hier komt de dimensie Materiële welvaart aan bod. De verwachting was dat vervolgonderzoek in Open Archieven en andere databases zouden leiden tot verdere invulling van de BWI-dimensies. Helaas bleek de beschikbaarheid van deze data te gering om sluitende conclusies te trekken op dit vlak die representatie voor een grotere groep (straatbewoners of stadsbewoners) niet kan waarborgen.

Samenvattend blijken er veel implicaties te zijn omtrent het uitvoeren van historisch Brede Welvaartsonderzoek over de gestelde periode in de gestelde steden. De beschikbaarheid van data is hierbij het grootste probleem. Veel data is niet beschikbaar, er niet meer of nooit geweest. De bronnen die zijn gebruikt voor dit onderzoek zijn een verzameling van vele zoektochten in online databases of archieven. Velen hiervan zijn door mijzelf of anderen met de hand getranscribeerd. Hierdoor ontstaan er fouten. Daarnaast bleek het onwerkbaar om met de omvang van deze thesis nog dieper te spitten in archieven van landelijk, provinciaal, gemeentelijk of stedelijk niveau. De verzameling bronmateriaal is daardoor gefragmenteerd.

Ook de kohieren 'verdienen' inhoudelijke bronnenkritiek. De werken zijn niet altijd volledig en de vergelijking tussen kohieren van twee verschillende gemeenten bleek ingewikkeld: de verzamelde data kwam niet overeen.

Als eerder genoemd zou vervolgonderzoek zou het daarom aan te bevelen zijn om deze poging grootschaliger te herhalen. Daarbij is het wijs om wellicht niet naar het straatniveau te gaan, of daarmee te wachten tot er meer data beschikbaar is gesteld in de digitaliseringsslag die er momenteel plaatsvindt. Ook is het wijs om dit verdere onderzoek breder te trekken dan alleen op stadsniveau. Data over rurale gebieden is nauwelijks te vinden in dit werk. De implicatie daarbij is, dat er voornamelijk voor de grote steden veel data is verzameld, waardoor dit eventueel vervolgonderzoek bemoeilijkt.

LITERATUUR

- Amsenga, Judith. “Het beschavingsoffensief van de negentiende eeuw”. *Historisch Nieuwsblad*, 17 mei 2005. Geraadpleegd 8 augustus 2023.
<https://www.historischnieuwsblad.nl/het-beschavingsoffensief-van-de-negentiende-eeuw/>.
- Aspromourgos, Tony. *On the Origins of Classical Economics: Distribution and Value from William Petty to Adam Smith*. 2de ed. Routledge, 2000.
- Assa, Jacob. “Gross Domestic Power: A History of GDP as Numerical Rhetoric”. *Annali Della Fondazione Luigi Einaudi* LIII (december 2019): 81–96. <https://doi.org/10.26331/1084>.
- Badir, Martijn, Bas van Bavel, Sjoerd Hardeman, en Auke Rijpma. “Brede Welvaartsindicator 2017: Brede Welvaart in Nederland: Nationaal En Regionaal”. Utrecht: Institute for Open Societies, Rabobank, 27 oktober 2017.
<https://economie.rabobank.com/contentassets/4fc4b7f888bc4d5980dd176be506c9c2/rabobank-uu-2017-brede-welvaartsindicator-nederland.pdf>.
- Bakker, Catharina Th. “1854 | Thorbecke en de Armenwet”. Canon Sociaal werk Nederland, 15 maart 2012. Geraadpleegd 11 augustus 2023.
<https://www.canonsociaalwerk.eu/nl/details.php?cps=12>.
- Barnard, Toby. “William Petty and the Ambitions of Political Arithmetic”. *Irish Studies Review* 18, nr. 3 (16 augustus 2010). <https://doi.org/10.1080/09670882.2010.493029>.
- Blom, Hans, en Emiel Lamberts. *Geschiedenis van de Nederlanden*. 3de ed. Amsterdam: Prometheus | Bert Bakker, 2014.
- Bosmans, J., en Alexander Van Kessel. *Parlementaire geschiedenis van Nederland*, 2011.
- Brugmans, Izaäk Johannes. “De Arbeidende Klasse in Nederland in de 19e Eeuw”. *Bijdragen En Mededelingen van Het Historisch Genootschap*. 74 (1960).
https://www.dbnl.org/tekst/_bij005195901_01/_bij005195901_01_0003.php.
- . *Stapvoets Voorwaarts: Sociale Geschiedenis van Nederland in de Negentiende Eeuw*. Tweede herziene druk. Haarlem: Fibula - van Dishoeck, 1978.
- . *Welvaart En Historie: Tien Studiën*. Tweede herziene druk. 's Gravenhage: Martinus Nijhoff, 1970.
- CBS, CPB, PBL en SCP. “Monitor Duurzaam Nederland 2011”. *Planbureau Voor de Leefomgeving*. Centraal Bureau voor de Statistiek, 5 september 2011. Geraadpleegd 23 januari 2023.
<https://www.pbl.nl/publicaties/monitor-duurzaam-nederland-2011>.
- Centraal Bureau voor de Statistiek. “Monitor brede welvaart”, 18 mei 2022.
<https://www.cbs.nl/nl-nl/publicatie/2022/20/monitor-brede-welvaart>.
- Clemens, Christiaan Hendrik. *De stad Nijmegen en derzelver omstreken*. Google Books. Haspels, 1837.
https://www.google.nl/books/edition/De_stad_Nijmegen_en_derzelver_omstreken/mVBQAAAcAAJ?hl=nl&gbpv=1.
- Coret Genealogie. “Open Archieven”. Open Archieven. Geraadpleegd 10 april 2023.
<https://www.openarch.nl/>.
- Costanza, Robert, Maureen Hart, Ida Kubiszewski, en John Talberth. “A Short History of GDP: Moving Towards Better Measures of Human Well-Being”. *Solutions in History* 5 (1 januari 2014). <https://digitalcollections.anu.edu.au/handle/1885/52827>.
- Cotten. “De geschiedenis van de Alcoholwet”. *Trimbos-instituut*, 3 mei 2023.
<https://www.trimbos.nl/kennis/alcohol/alcoholbeleid-en-wetgeving/de-geschiedenis-van-de-alcoholwet/>.
- Cropsey, Joseph. “What is Welfare Economics?” *Ethics* 65, nr. 2 (1 januari 1955): 116–25.
<https://doi.org/10.1086/290985>.
- Universiteit Utrecht. “De klimaatcrisis”, 31 juli 2023. <https://www.uu.nl/onderzoek/klimaatcrisis>.
- De Nijs, Thimo A.H., en Eelco Beukers. *Geschiedenis van Holland: 1795 Tot 2000*. Hilversum Verloren, 2003.
- “De stad Nijmegen en derzelver omstreken - Google Books”, z.d.
https://www.google.nl/books/edition/De_stad_Nijmegen_en_derzelver_omstreken/mVBQAAAcAAJ?hl=nl&gbpv=1&dq=geschiedenis+van+nijmegen&printsec=frontcover.
- Douwes, Multatuli Eduard. *Het gebed van den onwetende*, 1861.
- Drucker, Wilhelmina. *Over vrijen en trouwen, waar velen van houwen*, 1905.

- . *Vrouwenarbeid in het verleden en in het heden: rede gehouden op de Algemeene Vergadering van den Nationalen Vrouwenraad in Nederland op 26 april 1906 te Groningen*, 1906.
- Durand, Martine. “The OECD Better Life Initiative: How’s Life? And the Measurement of Well-Being”. *Review of Income and Wealth* 61, nr. 1 (25 november 2014): 4–17.
<https://doi.org/10.1111/roiw.12156>.
- Gerwen, Jacobus Leonardus Joseph Maria, Jacques Van Gerwen, Marco H. D. Van Leeuwen, en H.J. Neeleman. *Studies over zekerheidsarrangementen: Risico’s, risicobestrijding en verzekeringen in Nederland vanaf de middeleeuwen*. 1ste ed. Amsterdam: NEHA, 1998.
- “Gevonden in Delpher - Wet van 28 Juni 1881 (Staatsblad no. 97) tot regeling van de kleinhandel in sterken drank en tot beteugeling van openbaren dronkenschap gelijk die wet luidt na de daarin, laatselijk bij de wet van 12 October 1904, Stbl. no. 230, aangebrachte wijzigingen (Drankwet)”, z.d.
<https://www.delpher.nl/nl/boeken/view?coll=boeken&identificer=MMSFKB02:000036644:00060>.
- Greve, Bent. “What Is Welfare?” In *Rethinking Welfare and the Welfare State*, 1ste ed., 24–29. Cheltenham, Verenigd Koninkrijk: Edward Elgar Publishing, 2022.
- Heldring, *Levens Ervaringen Op de Gestichten Verzameld*. Delpher. Wijt & Zonen, 1864.
<https://resolver.kb.nl/resolve?urn=MMUBVU02:000004965>.
- Helliwell, John F., Richard Layard, en Jeffrey D. Sachs. “World Happiness Report”. *RePEc: Research Papers in Economics*, 23 november 2012. <http://eprints.lse.ac.uk/47487/>.
- Hicks, John. “Keynes’ Theory of Employment”. *The Economic Journal* 46, nr. 182 (juni 1936).
<https://doi.org/10.2307/2225227>.
- Kappelhof. “Inleiding op de geschiedenis van de sociale zekerheid in Nederland (1870-1967)”. *Huygens Institute*, 2005.
https://www.academia.edu/561689/Inleiding_op_de_geschiedenis_van_de_sociale_zekerheid_in_Nederland_1870_1967_.
- Karsten, Luchien. “De Achturendag. Arbeidsverkorting in Historisch Perspectief. 1817 - 1919”. *Amsterdam : Stichting Beheer IISG*, 1989.
<https://www.narcis.nl/publication/RecordID/oai%3Apure.rug.nl%3Apublications%2F7427c633-ab31-45f7-bd94-b8f299da6197>.
- Klerck-Van Hogendorp, Marianne Catherine. *Een Woord Aan de Vrouwen van Nederland*, 1883.
- Kocka, Jürgen. “Asymmetrical Historical Comparison: The Case of the German Sonderweg on JSTOR”. *History and Theory* 38, nr. 1 (februari 1999): 40–50.
<https://www.jstor.org/stable/2505315>.
- Kruihof, Bernard, Jan Noordman, en P. De Rooy. *Geschiedenis van opvoeding en onderwijs. Inleiding, bronnen, onderzoek*. SUN eBooks, 1982.
[http://dare.uva.nl/personal/pure/en/publications/geschiedenis-van-opvoeding-en-onderwijs-inleiding-bronnen-onderzoek\(d637e26e-80e8-48f2-8149-8594775e6895\).html](http://dare.uva.nl/personal/pure/en/publications/geschiedenis-van-opvoeding-en-onderwijs-inleiding-bronnen-onderzoek(d637e26e-80e8-48f2-8149-8594775e6895).html).
- Kubiszewski, Ida, Robert Costanza, Carol Franco, Philip Andrew Lawn, John Talberth, Tim Jackson, en Camille Aylmer. “Beyond GDP: Measuring and achieving global genuine progress”. *Ecological Economics* 93 (1 september 2013): 57–68.
<https://doi.org/10.1016/j.ecolecon.2013.04.019>.
- Kuznets, Simon. *National Income, 1929-1932. National Bureau of Economic Research EBooks*. NBER, 1934. <https://www.nber.org/system/files/chapters/c2258/c2258.pdf>.
- Layard, Peter R. G., en Richard Layard. *Happiness: Lessons from a New Science (Second Edition)*. Penguin UK, 2011.
- Lenep, Jacob van. “Derde Hoofdstuk”. Dagboek, Dataset. *Dagboek Van Mijne Reis; in 1823 Door de Provinciën Noord Holland, Friesland, Groningen, Drenthe, Over IJssel, Gelderland, NoordBrabant, Utrecht En Zeeland Gedaan*, mei 1823.
- Lepenius, Philipp. *The Power of a Single Number: A Political History of GDP*. Columbia University Press, 2016.
- Lintsen, Harry, Frank Veraart, Jan Pieter Smits, en John Grin. *De kwetsbare welvaart van Nederland, 1850-2050: Naar een circulaire economie*. 2de ed. Amsterdam, Nederland: Prometheus, 2018.
- Marcuss, Rosemary D., en Richard E. Kane. “U.S. National Income and Product Statistics”. *Survey of Current Business* 87, nr. 2 (februari 2007): 32–46.
<https://search-ebshost-com.proxy.library.uu.nl/login.aspx?direct=true&db=buh&AN=24199513&site=ehost-live>.

- Nederlands Interdisciplinair Demografisch Instituut. *Bevolkingsatlas Van Nederland: demografische gegevens van 1850 tot heden*. 1ste ed. Uitgeverij Elmar B.V., 2003.
- Nederlandsche Vereeniging tegen de prostitutie. *Wat Wij Willen: Een Woord Aan de Nederlandsche Politie*. Delpher. Bredée, [1900?]. <https://resolver.kb.nl/resolve?urn=MMKB18A:020646000>.
- Nederlandsch-Indische Levensverzekering- en Lijfrente-Maatschappij. *Gedenkboek 1859-1909*. Delpher. [Nillmij] De Bussy, 1909. <https://resolver.kb.nl/resolve?urn=MMKB18A:020168000>.
- Oakley, Ann, en Susan Williams. *The Politics of the Welfare State*. Routledge, 2018.
- Pandey, Mahesh D., en Jatin Nathwani. “Measurement of Socio-Economic Inequality Using the Life-Quality Index”. *Social Indicators Research* 39, nr. 2 (1 januari 1996): 187–202. <https://doi.org/10.1007/bf00286973>.
- Parlement.com. “Periode 1815-1840: onder koning Willem I”. Geraadpleegd 11 augustus 2023. https://www.parlement.com/id/vh8lnhrpfxto/periode_1815_1840_onder_koning_willem_i.
- Pigou, Arthur Cecil. *The Economics of Welfare*. Fourth edition. London: MacMillan and co, 1932.
- Plasmeijer, Henk W., en Evert Schoorl. “The Neo-Classical Synthesis in the Netherlands: A Demand and Supply Analysis”. *Taylor & Francis* 1 (9 maart 2000). <https://doi.org/10.4324/9780203452813-17>.
- Psalidopoulos, Michalis. *The Canon in the History of Economics*. 1ste ed. London: Routledge, 2000. <https://doi.org/10.4324/9780203452813>.
- Raabe, A.H. *Toespraken Gehouden Bij Gelegenheid van Het 25jarig Bestaan Der Bijzondere School Op Den Klokenberg Te Nijmegen*. Delpher. Gerretsen, 1869. <https://resolver.kb.nl/resolve?urn=MMUBVU02:000008955:00003>.
- Reglement Voor de Inrigting Het Asyl Steenbeek, Te Zetten in Gelderland*. Delpher. C. A. Spin & Zoon., [1864?]. <https://resolver.kb.nl/resolve?urn=MMUBVU02:000009936>.
- Renes, Hans. *Historische Atlas van de stad Utrecht: twintig eeuwen ontwikkeling in kaart gebracht*. Sun, z.d.
- Rijpma, Auke, Michail Moatsos, Martijn Badir, en Hans Stegeman. “Netherlands Beyond GDP: A wellbeing index”. *MPRA Paper*, 4 mei 2017. https://dspace.library.uu.nl/bitstream/1874/359184/1/MPRA_paper_78934.pdf.
- Santen, Bettina van, en Kaj van Vliet. *Gekomen om te blijven. Utrecht 900 jaar*, 2016.
- Scholliers. “Sociale ongelijkheid en voedselconsumptie sedert 1850: Voeding in onze samenleving in cultureelhistorisch perspectief”. ., 1987, 68-92.
- Screpanti, Ernesto, en Stefano Zamagni. *An Outline of the History of Economic Thought*. Oxford University Press eBooks, 1995. <https://doi.org/10.1093/0199279144.001.0001>.
- Smit. *De volksverheffers: sociaal hervormers in Nederland en de wereld, 1870-1914*. Hilversum: Uitgeverij Verloren, 2015.
- Stiglitz, Joseph E., Amartya Sen, en Jean-Paul Fitoussi. “The measurement of economic performance and social progress revisited: Reflections and Overview”. *Le Centre pour la Communication Scientifique Directe - HAL - memSIC*, 1 december 2009.
- Stone, Richard. “Nobel memorial lecture 1984. The accounts of society”. *Journal of Applied Econometrics* 1, nr. 1 (1 januari 1986): 5–28. <https://doi.org/10.1002/jae.3950010103>.
- Struick, J.E.A.L. *Utrecht door de eeuwen heen*. Het Spectrum NV, 1971.
- Ter Haar, Jaap. *Geschiedenis van de Lage Landen*. Eerste druk kleurenditie. Vol. Deel 4. Haarlem: Fibula-Van Dishoeck, 1985.
- Uitterhoeve, Wilfried, en Billy Gunterman. *Nieuwe historische atlas van Nijmegen: 2000 jaar stad aan de Waal*. Vantilt, Uitgeverij, z.d.
- Universiteit Utrecht. “De klimaatcrisis”, 31 juli 2023. Geraadpleegd 11 augustus 2023. <https://www.uu.nl/onderzoek/klimaatcrisis>.
- . “Over de BWI”. Geraadpleegd 11 augustus 2023. <https://www.uu.nl/onderzoek/instituties-voor-open-samenlevingen/brede-welvaartsindicator/over-de-bwi>.
- Van Bavel, Bas, Sjoerd Hardeman, en Auke Rijpma. “Vervolgstappen voor integrale welvaartsmeting”. ESB, 18 april 2019. Geraadpleegd 11 augustus 2023. <https://esb.nu/vervolgstappen-voor-integrale-welvaartsmeting/>.
- Van Poppel, Frans, I. Deerenberg, J. Wolleswinkel-Van Bosch, en P. Ekamper. “Hoe Lang Leefden Wij?: Veranderingen in de Levensduur En Het Doodsoorzakenpatroon van de Nederlander in de Laatste Anderhalve Eeuw”. *Bevolkingstrends*, nr. Derde kwartaal (1 januari 2005).

- <https://pure.knaw.nl/portal/en/publications/hoe-lang-leefden-wij-veranderingen-in-de-levensduur-en-het-doodso>.
- van Syngel. “Bronnen met betrekking tot armenzorg en sociale zekerheid in denegentiende en twintigste eeuw”. *Huygens Institute*, 2005, 7–35.
- van Zanden, en Prak. *Nederland en het poldermodel.: Sociaal-economische geschiedenis van Nederland, 1000-2000*. Uitgeverij Bert Bakker, 2013.
https://www.boomgeschiedenis.nl/product/100-3049_Nederland-en-het-poldermodel.
- Vanoli, André. *A History of National Accounting*. Amsterdam: IOS Press, 2005.
- Vries, Petra de. “Hogendorp, Mariane Catherine van (1834-1909)”. *Digitaal Vrouwenlexicon van Nederland*, 24 januari 2019. Geraadpleegd 8 augustus 2023.
https://resources.huygens.knaw.nl/vrouwenlexicon/lemmata/data/Hogendorp_van.
- Wadhwa, Divyanshi, en Espen Beer Prydz. “WDI - Classifying Countries by Income”. *The World Bank Group*, 9 september 2019. Geraadpleegd 11 augustus 2023.
<https://datatopics.worldbank.org/world-development-indicators/stories/the-classification-of-countries-by-income.html>.
- Wageningen University Research. “Oorzaken klimaatverandering”. WUR. Geraadpleegd 11 augustus 2023.
<https://www.wur.nl/nl/themas/klimaatverandering/show-klimaat/oorzaken-klimaatverandering-1.htm>.
- Walker, R. “Wither Welfare?” In *The Student’s Companion to Sociology*, door Chet Ballard, Jon Gubbay, en Chris Middleton. Oxford: Blackwell Publishers, 1997.
- Delpher. “Wet van 28 Juni 1881 (Staatsblad no. 97) tot regeling van de kleinhandel in sterken drank en tot beteugeling van openbaren dronkenschap gelijk die wet luidt na de daarin, laatselijk bij de wet van 12 October 1904, Stbl. no. 230, aangebrachte wijzigingen (Drankwet)”, 28 juni 1881. Geraadpleegd 8 augustus 2023.
<https://www.delpher.nl/nl/boeken/view?coll=boeken&identificer=MMSFKB02:000036644:00060>.
- Atria. “Wilhelmina Drucker – biografie | Bekende vrouwen”, 28 januari 2019. Geraadpleegd 8 augustus 2023.
<https://atria.nl/nieuws-publicaties/feminisme/feminisme-19e-eeuw/wilhelmina-drucker-biografie/>.
- Wilkinson, Nick, en Matthias Klaes. *An Introduction to Behavioral Economics*. Bloomsbury Publishing, 2017.
- Williams, Raymond. “1977a: Keywords: A Vocabulary of Culture and Society”. *Studies in Romanticism* 16, nr. 1 (1976): 128. <https://doi.org/10.2307/25600068>.
- Wilterdink. *Vermogensverhoudingen in nederland*. 1ste ed., 1979.
- Zanden, Jan Luiten van, Joerg Baten, Marco Mira d’Ercole, Auke Rijpma, en Marcel P. Timmer, reds. “How Was Life?: Global Well-Being since 1820”. *OECD Publishing*, 2 oktober 2014.
<https://doi.org/10.1787/9789264214262-en>.

PRIMAIRE BRONNEN

Gemeente Nijmegen: primitief kohier over het jaar 1889

Gemeente Nijmegen: primitief kohier over het jaar 1898

Gemeente Nijmegen: primitief kohier over het jaar 1909

Gemeente Nijmegen: primitief kohier over het jaar 1919

Gemeente Utrecht: primitief kohier over het jaar 1889

Gemeente Utrecht: primitief kohier over het jaar 1898

Gemeente Utrecht: primitief kohier over het jaar 1909

Gemeente Utrecht: primitief kohier over het jaar 1919

